

Т. Д. УЧИТЕЛЬ

**ПРО КІЛЬКІСНИЙ АНАЛІЗ ПОРЯДКУ КОМПОНЕНТІВ
У СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ**

Одним з елементів структурної схеми складнопідрядного речення є порядок послідовності у розміщенні частин (головної та підрядної) відносно одне одного, що привертає увагу багатьох дослідників сучасного синтаксису. Проблема опису порядку синтаксичних елементів вважається однією з найскладніших проблем мовознавства [5, с. 12] і потребує нових досліджень.

Те чи інше взаєморозміщення частин може бути пов'язане як з особливостями структури (є конструкції, в яких порядок компонентів суворо фіксований, наприклад, наслідкові речення, відносно-поширювальні), так і з функціональною перспективою речення, тобто тим комунікативним навантаженням, яке несуть головна та підрядна частини [6, с. 100]. Учені відзначають, що найбільш «повне осмислення комунікативного членування речення, активної чи пасивної його структури, агентивної чи безагентивної її будови, заміна синтаксичних позицій підмета та додатків і деяких інших явищ як елементів структури можливе лише в масштабі організації тексту» [4, с. 11].

Чи впливає специфіка тексту на той чи інший порядок розміщення його частин? Чи можна говорити про те, що для одних підмов характерне вживання конструкцій з препозитивною підрядною частиною, а для інших з постпозитивною або інтерпозитивною? Чи можуть певні конструкції бути в основі розрізнявальних ознак для неоднакових щодо використання мовних структур текстів?

Завдання автора статті полягає в тому, щоб показати, як залежні компоненти розподіляються відносно головних у структурі складнопідрядного речення у різних підмовах, що є загальним для підмов і що лежить в основі їх розмежування. Чи виявляються у підмовах статистичні закономірності у вживанні того чи іншого розміщення частин, чи може їх квантитативний розподіл бути вихідним моментом для квалітативної характеристики?

Дослідження провадилось методом структурно-імовірносного аналізу. Воно складається з таких етапів:

1. Статистична обробка підрядних речень у постпозиції (позначаються символом «А»), препозиції («Б»), інтерпозиції («І»), у ре-

зультаті якої визначається їх частотність, величина питомої ваги у тій чи іншій позиції (А, Б, І) у кожній підмові;

2. Визначення середньої частоти ($\bar{x}$) і ступеня відхилення вибірових даних від ($\bar{x}$), тобто абсолютне і відносне квадратичне відхилення (АКВ і ВКВ), що дасть можливість характеризувати стійкість явищ, які досліджуються;

3. Встановлення на підставі відносних частот мовного факту імовірності його появи, котра може бути незалежною (НІ) чи обумовленою певним явищем (УІ), яке відповідає завданню дослідження;

4. Одержання значень корелятивної функції (КФ), котра показує ступінь відхилення УІ від НІ вживання елемента. Вони будуть сприяти встановленню імовірносних диференціальних ознак (ІДО) і універсалій, що характеризують як особливості підмови, так і мови в цілому.

Матеріал дослідження складається з 4 тис. складнопідрядних речень, відібраних з-понад 29 тис. речень 4-х підмов: газети, математики, драми (мови персонажів) і авторської мови у художній прозі¹.

У кожній підмові відібрано тисячу складнопідрядних речень, які складають десять вибірок по сто речень.

На першому етапі експерименту були одержані частоти вживання підрядних речень у позиціях А, Б, І у різних підмовах. Але ці вибірові частоти ще не дають нам певної інформації про дії статистичного закону та ймовірносних властивостей досліджуваних нами аспектів. Тому слід визначити величини, необхідні для СІА, які і виявляють статистичні закономірності. Це, як зазначалося вище, $\bar{x}$, АКВ, ВКВ, а також інтервал варіації (ІВ) числових даних у вибірках.

Дані, наведені у табл. 1 (див.: результат І усереднення) свідчать про їх велику дисперсію (див.: ВКВ позиції «І» в підмові математики, художньої прози).

У лінгвістиці прийнято вважати достатньою таку сукупність спостережень, коли відносна помилка не перевищує 30% [2, с. 75]. У першому досліді ми одержали велике значення ВКВ, тому було проведено друге усереднення, яке усунуло авторські, жанрові, стилістичні впливи на частоту явищ, що вивчаються. Після цього усереднення максимальне ВКВ дорівнює 25% (див.: табл. 1, результат І — усереднення).

Співставлення даних, одержаних у результаті І та ІІ усереднення, показує, що відносне квадратичне відхилення знизилося до задовільних меж, внаслідок чого з метою цього опису можна говорити

¹ Матеріал відбирався з газет «Правда», «Известия», «Неделя», «За рубежом», «Комсомольская правда» тощо (усього 15 назв) за 1973—1974 рр. У підмові математики вибірки робилися з монографій і навчальних посібників з вищої математики 16 авторів: М. В. Смирнова, М. П. Соколова, П. С. Александрова та Б. О. Пасинкова, О. М. Колобова та ін. за 1961—1973 рр. У підмові драми досліджувалися тексти 28 драматургів за 1960—1973 рр., таких як А. Софронова, І. Тумановської, І. Дворецького, В. Розова, О. Арбузова, Л. Зоріна, М. Анчарова та ін. У художній прозі обстежувалися тексти 16 радянських письменників: К. Симонова, К. Паустовського, М. Тихонова, В. Аксьонова, Ю. Нагібіна, Ю. Казакова, В. Шукшина, В. Солоухіна та ін., починаючи з 1950 р.

Таблиця 1

Підмови	Позиції	результати I усереднення					результати II усереднення		
		Σ	$\bar{x}$	АКВ	ВКВ%	ІВ	АКВ	ВКВ%	ІВ
Газета	А	962	96	± 6	6,2	$90 \div 102$	± 4	4,0	$92 \div 100$
	Б	90	9	± 2	22,2	$7 \div 11$	± 2	22,2	$7 \div 11$
	І	176	18	± 2	11,1	$16 \div 20$	± 4	22,2	$14 \div 22$
Математика	А	977	98	± 12	12,0	$86 \div 110$	± 6	6,0	$92 \div 104$
	Б	270	27	± 6	22,2	$21 \div 33$	± 2	7,4	$25 \div 29$
	І	110	11	± 4	36,3	$7 \div 15$	± 2	18,1	$9 \div 13$
Драма	А	849	85	± 6	7,1	$79 \div 91$	± 4	5,0	$81 \div 89$
	Б	191	19	± 4	21,1	$15 \div 23$	± 2	10,5	$17 \div 21$
	І	79	8	± 2	25,0	$6 \div 10$	± 2	25,0	$6 \div 10$
Проза	А	970	97	± 6	6,0	$91 \div 103$	± 6	6,0	$91 \div 103$
	Б	123	12	± 3	25,0	$9 \div 15$	± 2	16,6	$10 \div 14$
	І	207	21	± 10	47,6	$11 \div 31$	± 4	19,0	$17 \div 25$

про достатній обсяг матеріалу дослідження, про вірогідність даних, а також про прояв статистичної закономірності. «Саме імовірно-статистична стійкість свідчить про його закономірність («випадкового явища»), а отже, і причину зумовленість» [3, с. 121].

Проте говорити про прояв статистичної закономірності тільки на підставі оцінок вірогідності буде неправильним, оскільки нам важливі не самі величини, а їх співставлення. Тому на наступному етапі роботи необхідно визначити міру лінгвістичної залежності вживання елемента (НІ) від імовірності його вживання при заданій умові (УІ). Ступінь відхилення НІ від УІ дасть нам значення корелятивної функції, тобто функції співвіднесення (КФ). Визначаємо значення КФ для позицій А, Б, І у кожній підмові за формулою М. Д. Андреева:

$K\Phi = \frac{U_I}{N_I}$ [1, с. 22], де за НІ послідовно беруться загальновибіркові величини частот позицій, А, Б, І, поділені на загальне число вибірок (їх 40), а за УІ — середні підмовні тих же А, Б, І.

Таблиця 2

Позиції	Значення КФ				Розподіл підмовних КФ		
	Підмови				У зоні негативної специфічності	У нейтральній зоні	У зоні позитивної специфічності
	Газета	Математика	Драма	Проза			
А	1,02	1,04	0,90	1,03	0,90	1,02	1,03—1,04
Б	0,53	1,59	1,12	0,71	0,53	0,71—1,12	1,59
І	1,29	0,79	0,57	1,50	0,57	0,79—1,29	1,50

Значення КФ, подані в табл. 2, за інтервалом варіацій можна розбити на три групи і визначити, у якому проценті випадків реалізується та чи інша ознака, що лежить в основі дослідження, тобто безпосередньо підійти до формування імовірносних диференціальних ознак (ІДО). За способами, розробленими в статистиці для квантифікації і рубрикації матеріалу, на підставі значень КФ визначаємо верхню і нижню межі нейтральної зони дії ІДО для кожної позиції. Для позиції «А» нейтральна зона варіює від 0,98 до 1,02, отже значення КФ, розміщені вище 1,02, ми відносимо до зони позитивної специфічності значення КФ, розміщені нижче 1,02, — до зони негативної специфічності.

До нейтральної зони позиції «Б» потрапляють значення КФ, що варіюються від 0,68 до 1,48, позиції «І» — від 0,72 до 1,38 (див.: табл. 2, зону дії ІДО). Позитивна або негативна специфічність ІДО означає в нашому випадку перевагу чи уникання відповідних конструкцій в якійсь із спостережених підмов.

Оскільки імовірносна диференціальна ознака є ознакою, яка характеризує одиницю мови за категоріальною мірою, що розглядається, а точніше за приналежністю до того чи іншого класу у відповідності з категоріальною мірою, ми на підставі даних експерименту, наведених у табл. 2, маємо зробити висновки, котрі мають поки що попередній характер.

1. Підрядні речення у позиції «Б» характеризуються високою мірою репрезентативності ІДО в підмові математики, яка вказує на домінування в ньому конструкцій з препозитивною підрядною частиною. У підмовах драми і художньої прози ця ознака нейтралізується. Що ж до підмови газети, то тут спостерігається явне уникання таких типів структур.

2. Розрахунок імовірносної диференціальної ознаки у позиції «І» дає змогу говорити про безперечну перевагу інтерпозитивних підрядних речень у підмові прози і навпаки, уникання цих конструкцій у драмі, що є свідченням контрастності цих підмов, синтаксис яких специфічний як з погляду структури, так і з функціонально-стилістичного.

3. Згідно з цією методикою одержано такий розподіл підмов за позицією «А»: драма характеризується як підмова, в якій уникають вживання підрядного речення після головного, а проза і математика як підмови, де таке розміщення більш бажане, підмова ж газети виражає нейтральні тенденції. Слід нагадати, що такі висновки щодо позиції «А» здаються надто категоричними, бо інтервал варіації КФ невеликий (0,90—1,04). У зв'язку з цим ми вважаємо, що останні висновки вимагають перевірки на додатковому матеріалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Н. Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении. Л., «Наука», 1967. 403 с.
2. Ахманова О. С., Мельчук И. А., Падучева Е. В., Фрумкина Р. М. О точных методах исследования языка. М., Изд-во МГУ, 1961. 162 с.

3. Зиндер Л. Р., Строева Т. В. К вопросу о применении статистики в языковедении. — «Вопросы языкознания», 1968, № 6.
4. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. М., «Высшая школа», 1974. 156 с.
5. Пумпянский А. Л. Информационная роль порядка слов в научной и технической литературе. М., «Наука», 1974. 247 с.
6. Шешукова Л. В. О порядке частей и словопорядке в изъяснительных союзных предложениях. — «Русский язык в школе», 1971, № 2, с. 100—106.

Н. Л. КЛИМЕНКО

ДЕЯКІ СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЗНАЧЕННЯ НЕВИЗНАЧЕНО-ВЕЛИКОЇ КІЛЬКОСТІ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

У широкому і різноманітному лексико-граматичному полі кількості, до якого належать, очевидно, одиниці різних рівнів мови [2, с. 19; 9, с. 160—163], можна виділити лексичну мікросистему, що складається з елементів, об'єднаних співвіднесеністю з поняттям невизначено-великої кількості.

Відзначимо, що мовне значення кількості не тотожне з поняттєвою категорією кількості, хоч і тісно з нею пов'язане [3, с. 4].

Значення невизначено-великої кількості на лексико-синтаксичному рівні у синтаксичних моделях «квантитатив + N», «квантитатив + V» виражається за допомогою ряду слів, що належать до різних частин мови, а також словосполучень і фразеологізмів.

Слова, що належать до мікросистеми невизначено-великої кількості, поділяються на семантичні ряди залежно від наявності в їхніх значеннях реальних чи потенціальних (див.: 4, с. 4), основних чи вторинних сем невизначено-великої кількості. Найбільш загальним смислом, що об'єднує всі елементи поля, є сема кількості (надалі — Quant); однак в розгляданій тут мікросистемі вона завжди виступає у супроводі реальної або латентної (потенціальної) семи «великий» (Magn). Саме ці дві базисні семи наявні у значенні кожного елемента даної мікросистеми, хоча їх місце і статус у складі означуваного можуть бути різними.

Ядро мікросистеми складає група слів із прямим значенням невизначено-великої кількості (Magn і Quant є тут реальними і ведучими). Сюди відносяться слова, що належать до різних частин мови: 1) прислівники: *много, немало, полно* та ін.; 2) іменники типу *изобилие, масса, мириады, множество, обилие, уйма, прорва* тощо; 3) прикметники: *несметный, бессчетный, бесчисленный, многий, многочисленный* та ін.; 4) займенники: *сколько, столько*.

До цієї ж групи примикають і фразеологізми типу *N без счета, N без числа, N не занимает, (ума) палата, (забот) полон рот, бог (черт) кто знает сколько N/V, V до умопомрачения, N до черта, N по горло* та багато інших.

Домінантою ядра й усієї мікросистеми є слово *много* (лише з Magn + Quant у значенні), воно сполучається з різноманітними

лексико-граматичними розрядами іменників і дієсловами, маючи обмеження при сполучуванні зі збірними іменниками [7, с. 14].

Сполучуваність решти елементів групи визначається їхньою приналежністю до певної частини мови, так, прикметники *многий, бесчисленный* тощо сполучаються з N plur обчислюваними, вживаючись здебільшого у формі множини (*многие люди, деревья* та ін., але *многочисленная армия, несметное множество*). Іменники *множество, обилие, уйма* й інші сполучаються з N plur. gen. обчислюваними і з N sing. gen. необчислюваними. Деякі прислівники можуть сполучатися не тільки з N sing. gen., N plur. gen., а й із V (напр.: *немало книг, немало говорить*). Займенники *сколько* й *столько* мають емоційне забарвлення й уживаються (у значенні невизначено-великої кількості) в основному в окличних реченнях. Вони сполучаються з N plur. sing. gen. і з V (напр.: *Сколько обаяния было в этом человеке! Он столько пережил!*).

В окрему, периферичну групу виділяються слова, що виражають ідею невизначено-великої кількості лише у переносних значеннях [6, с. 3, 4]. Ці слова, до семантики яких потенційно включається кількісний момент, уживаючись у переносному значенні, втрачають деякі семи і набувають нових, у результаті чого змінюються і їхні сполучувальні можливості. Так, у слові *море*, що означає великий водний простір, при метафоризації зникають семи «водний» і «простір», а сема Magn із потенційної і другорядної перетворюється на реальну й ведучу.

Відповідно обмежується здатність сполучатися з прикметниками з квантитативною семантикою (*большое, небольшое море*, але тільки *большое, огромное море радости* тощо) [5, с. 120].

Слова з переносним значенням невизначено-великої кількості поділяються на два типи: 1) слова, до складу означуваних яких у головному значенні уходить сема «рух», наприклад, *поток, река, ручей, туча, облако, буря, ураган, град, дождь, ливень* та ін.; 2) слова, в означуваних яких вона відсутня: *бездна, пропасть, гора, море, озеро, океан, лес, чаща* тощо.

Слова першого типу у свою чергу поділяються на 4 підтипи: а) слова, що мають у складі означуваного семи «рух» «по земній поверхні»: *поток, река, ручей, лавина, лава* та ін., наприклад: *Опять он видел и стремительно ползущую по склону горы, грохочущую лавину немецких танков* (М. Шолохов); б) слова із семами «рух» «над земною поверхнею»: *туча, облако (туча мошкеры)*; в) слова із семами «швидкий» «руйнівної сили» «рух» «над земною поверхнею» і (або «по ній») — останнє — для слів із конкретною семантикою: *буря, ураган, шквал (буря, чувств, шквал огня)*; г) слова із семами «рух» «з повітря» «на земну поверхню», що означають опади: *град, дождь, ливень, снегопад*, наприклад, *град камней, дождь листьев, снегопад конфетти*.

Слова другого типу поділяються на 3 підтипи слів, що означають у головному значенні а) великі водні простори: *море, озеро* (зрідка), *океан (море голов, озеро слез)*; б) великі площі рослинності: *лес, чаща* тощо: *(чаща труб, лес кольев, штыков)*; в) риси рельєфу місцевості:

бездна, пропасть, гора, равнина. Наприклад: Сквозь густой, слившийся махорочный дым можно было рассмотреть в углу у входа гору полушубков (Б. Полевой).

Семантична сполучуваність цих слів зумовлена специфікою їхньої первісної семантики: слово *лес* здатне кількісно характеризувати численну кількість гострих, стрімких предметів (*лес рук, лес кольев, лес крестов*); *река* — велику кількість плинного, рідкого (*река слез*); *бездна, пропасть* — множинність предметів, які викликають негативне ставлення (*бездна неприятностей, печальных возможностей, пропасть бед, несчастий*) та ін.

Слід зазначити, що деякі слова типу, наприклад, *количество, число, доза, доля* тощо, які виражають абстрактне поняття кількості (сема Quant), або частини цілого (сема Part), набувають значення невизначено-великої кількості у сполучі з визначниками типу *большой, громадный, внушительный, немалый* та ін., котрі виражають ідею Magn. Наприклад: «А что если окружают, навальются большим количеством танков...» (М. Шолохов); «Может быть, в пламени этом миллионы галактик, несметное число звезд и планет...» (В. Аксенов).

Це свідчить про існування двох форм найменування невизначено-великої кількості: синтетичної (простої) й аналітичної або розчленованої (складної). Аналітичне (складне) найменування невизначено-великої кількості полягає в уживанні перед словом із невизначено-кількісною семантикою слова-визначника, що надає сполученню значення невизначено-великої кількості, так, означуване слова *количество* складається тільки з семи Quant, а слова *большой* — із семи Magn. Сполучення *большое количество* виразиться як Magn + Quant.

Група слів, що як складники входять в аналітичне найменування великої кількості, складає ще один периферичний ряд у нашій мікросистемі.

Семантична сполучуваність розчленованих найменувань невизначено-великої кількості залежить від сполучувальних можливостей визначуваних слів: *количество, доза, доля, мера, объем, порция, часть, число*.

Найширшу сполучуваність має іменник *количество*. Слова *часть, доза, число, мера, объем, доля, порция* обмежені у сполучуваності, що зумовлене їхньою семантикою.

До окремої групи входять кількісно-означальні числівники і лічильні іменники із значенням невизначено-великої кількості. Будучи точними виразниками ідеї кількості, такі числівники й іменники, як *десять, двадцать, тридцать*, рідше *сорок, пятьдесят* (ще рідше — решта назв десятків), *сто, тысяча, миллион* тощо під впливом контексту набувають значення невизначено-великої кількості: «*Каждое из них [слов] слышал я... наверное, тысячу раз*» (М. Горький). Це значення посилюється, коли лічильні іменники вживаються у множині: «...ведь таких инженеров тысячи» (Д. Гранін).

Потенційні ряди периферичних носіїв ідеї невизначено-великої кількості утворюють переносно вживані слова міри і ваги, що служать

звичайно для позначення точної кількості [10, с. 14]: «*Это тот самый Ленька, который писал километры романтически-меланхолических стихов*» (Д. Гранін) і метафорично вживані слова, що означають вмістиче: «*Самодовольства развелось — вагон*» (Н. Атаров).

Іменники сукупності, розташовані на периферії мікросистеми невизначено-великої кількості, окрім кількісної характеристики, здатні також надавати означуваній ними множинності якісної оцінки, вказуючи на зв'язок між елементами множинності, порядок їхнього розташування, указуючи на характер членів множинності (*груда* — хаотична множинність предметів, *верениця* — множинність предметів, що рухаються у певній послідовності, *армия* — як правило, множинність людей, *табун*, *стадо* — множинність тварин та ін.) [7, с. 14].

Іменники сукупності залежно від семантичного складу своїх означуваних поділяються ще на окремі ряди. В одні з них уходять слова, що означають сукупність осіб (*армия*, *полк*, *толпа*, *ватага*, *гурьба*, *отряд*, *компания*, *бригада* тощо). Слова цього типу *армия*, *толпа*, *ватага*, *гурьба* містять ідею невизначено-великої кількості уже у своїх прямих значеннях. При перенесенні значення коло визначуваних ними іменників розширюється, обмежуючись, однак, істотами (*легион крыс*, *полчище тараканов*, за можливого *армия бульдозеров*), сполучуваність із квантитативними визначниками обмежується словами з Magn, пор.: *большая*, *меньшая* *армия*, *толпа*, але тільки *большая огромная* *армия строителей* та ін.

Такі ж іменники, як *группа*, *компания*, *отряд*, *бригада*, здатні виражати значення невизначено-великої кількості лише в розчленованих найменуваннях: *большой (целый) отряд партизан*, *большая, (целая) бригада рабочих* тощо. Ця група є суміжною із групою слів типу *количество*, *число*, *часть*, *доля*.

Слова *табун*, *стая*, *косяк*, *рой*, *свора* й інші, що означають сукупність різного виду тварин, легко розкривають переносні значення [5, с. 119], причім коло слів, із якими вони сполучаються, розширюється і змінюється. У результаті метафоризації семи Magn і Quant зміщуються на передній план, семи ж, що означають види істот (виключаючи людину), зникають, виявляючи, однак, залишковий вплив на семантичну сполучуваність відповідного слова у переносному значенні, так, *свора* сполучається з іменниками, що означають осіб, до яких мовець ставиться явно негативно: «*Эта свора Тонковых-Петушковых может его растащить по клочкам*» (Д. Гранін).

Слова типу *ворох*, *громада*, *груда*, *куча*, *сонм* та ін., що означають безладне накопичення невизначено-великої кількості предметів, утворюють ще один периферичний ряд носіїв ідеї невизначено-великої кількості: «*Стол был завален ворохом рукописей, корректур*» (Д. Гранін).

Ряд іменників, які означають невизначену множинність однорідних предметів, складених чи з'єднаних разом (наприклад, *букет*, *венки*, *вязанка*, *кипа*, *клубок*, *связка* тощо) може творити ядро двокомпонентних моделей АН в аналітичних найменуваннях невизначено-великої кількості (*букет цветов*, але *целый букет болезней*).

Ідею невизначено-великої кількості виражають також іменники типу *анфилада, гамма, ряд, серія, цепь, цикл* та ін., що означають при основному значенні кілька предметів, розташованих чи повторюваних у певній послідовності, чи типу *верениця, кавалькада, обоз, флотилія, ескадрилья* тощо, які означають кілька предметів, котрі рухаються паралельно якоїсь поверхні.

Упорядковану сукупність будь-яких предметів означають слова *система, комплекс*. Разом із квантитативним визначником *целый* вони беруть участь в аналітичному найменуванні невизначено-великої кількості (*целая система преград, целый комплекс добродетелей*).

Суміжні ряди слів у мікросистемі невизначено-великої кількості пов'язані відношеннями повної або часткової взаємозамінюваності. Очевидно, така закономірність побудови мікросистем з рядами резервних форм вираження тих самих чи подібних значень характерна для кожної мови.

Використовування цілого арсеналу засобів для вираження одного поняття пов'язане з парадигматичною надлишковістю мови і синтагматичною надлишковістю мовлення, що є обов'язковою умовою надійності мовної комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев, «Штиинца», 1973. 372 с.
2. Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., «Просвещение», 1969. 184 с.
3. Кашина Д. А. Функционально-семантическое поле количества (на материале современного немецкого языка). Автореф. канд. дис. М., 1973. 20 с.
4. Лашанская С. С. Номинация и полисемия в шведском языке. Автореф. докт. дис. Л., 1974. 36 с.
5. Мишурова Г. И. О конструктивно обусловленном значении количества у имен существительных. — В кн.: Уч. зап. Псковского и Великолуцкого гос. пед. ин-тов. Псков, 1967, с. 117—126.
6. Перетятко Г. П. О квантитативной метафоре. — В сб.: «Русское и зарубежное языкознание», вып. 4. Алма-Ата, 1970, с. 3—8.
7. Тихонова М. Ю. Лексико-фразеологическая микросистема «много» в современном русском языке. Автореф. канд. дис. Самарканд, 1971. 28 с.
8. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., «Наука». 220 с.
9. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М., «Наука», 1974, с. 160—163.
10. Швачко С. А. Эволюция и функционирование слов-измерителей в системе английского языка (на материале слов меры и веса). Автореф. канд. дис. М., 1971. 22 с.
11. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., «Наука», 1973. 280 с.

ПАРАДИГМАТИЧНІ ТА СИНТАГМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ІМЕННИКІВ
З КОНКРЕТНОЮ СЕМАНТИКОЮ

(На матеріалі ЛГС із значенням «керівник» в сучасній
російській літературній мові)

Стаття присвячена аналізу однієї з мікросистем сучасної російської літературної мови — іменників з конкретною семантикою, які становлять кількісно найбільш вагомую частину словника. Описувана лексико-семантична група (ЛСГ), що відображає частку концептуального поля «керівництва», включає біля 270 одиниць. Поняття керівництва — одне з найважливіших понять соціальної дійсності. Цим і пояснюється необхідність в існуванні різноманітних форм його семантичного втілення, вживаних в різних ситуативних умовах.

З масиву тлумачних словників сучасної російської мови нами зроблена вибірка слів, що містять у своїх дефініціях складний семантичний компонент «керівник». Поля багатозначних слів відокремлюються по лінії цього компонента значення, таким чином, аналізу підлягає не слово в його повному обсязі (для полісемантичних слів) а тільки в одному із значень, що становить собою поєднання лексеми з однією семемою, за термінологією М. І. Толстого [8, с. 30], або лексико-семантичним варіантом (ЛСВ), за термінологією О. І. Смирницького та ін.

Для того, щоб визначити відношення усередині ЛСГ, виявити семантичну структуру складових її одиниць, лексико-семантичні варіанти слів були піддані компонентному (семічному) аналізу. Семи виділяються співставленням дефініцій тлумачних словників, які виконали, за думкою Л. Єльмслева, значну частину роботи по розкладанню змісту на компоненти [3, с. 135]; словникові визначення попередньо піддаються пояснювальній трансформації та в ряді випадків коректуванню. При цьому слід зважати на те, що «глибина» компонентного аналізу, а внаслідок цього, й характер виділених сем можуть бути різними в залежності від цільової настанови [пор. також 5].

Послідовне накладання дефініцій дає можливість виділити спільні компоненти в ЛСВ різних слів — базисні семи. Співставляючи частини дефініцій, що лишилися після їх вирахування, виділяємо індивідуальні ознаки, за якими слова в мові протиставлені одне одному, — диференціальні семи. Виділені семи по можливості укрупнюються, шикуючись в ієрархію. Зручно присвоїти кожній семі умовний числовий індекс, що дозволяє представити значення будь-якого ЛСВ як певний набір сем, записаний у вигляді формули.

Для опису вказаних одиниць ЛСГ нами виділено 205 сем. Принцип економії, який твердить, що при компонентному аналізі кількість виділених сем не повинна перевищувати кількості описуваних слів, таким чином дотриманий, хоча й із затрудненням: специфіка ЛСГ така, що багато з її слів «обтяжені» одиничними індивідуальними семами (об'єктами, локальними, темпоральними). Усе ж виразно виділяється те спільне, що об'єднує всі ЛСВ слів в одну ЛСГ: наявність в кожному

з них «наскрізних», організуючих сем: «особа», «керуюча». Отже, ми одержали лексико-семантичну парадигму, що визначається як клас асоціативно пов'язаних одиниць, які знаходяться у відношеннях протиставлення [7, с. 48].

Розгляньмо стосунки сем усередині її. Базисна сема «особа» є категоріальною семою: вона накладається на конкретне лексичне значення й знаходить формальне втілення у віднесенні поєднувальних нею слів до класу іменників [9, с. 52]. За складом вона є комплексною і в принципі піддається поділу на семи «предмет» і «живий» («істота»), але як нижча підкатегорія в членуванні (категорія предметності — підкатегорії істот; речей, осіб, неосіб тощо) включає всі попередні категорії. Отже, вказуючи, наприклад, що *директор* — це «особа», немає необхідності відзначати, що це ще й «предмет» й «істота», бо ці дві категорії з необхідністю впливають із першої [4, с. 136—137]. Сема «стать» релевантна для порівняно невеликої кількості (їх налічується 40) ЛСВ. Найбільш послідовно протиставлені за статевою ознакою найменування правителів і монархів (переважно в країнах Європи): *царь* — *царица*, *король* — *королева*, *император* — *императрица* та ін. У переважній кількості випадків в російській мові відсутні спеціальні слова, які позначають жінок-керівників. Визначено, що це — практично загальноєвропейське явище, пов'язане з соціолінгвістичними причинами [7, с. 62—64].

Виділені диференціальні та інтегральні семи [10, с. 153—154] розбиваються на кілька семокласів, які характеризують семантичну структуру одиниць ЛСГ. Налічується вісім таких класів: об'єктний (I), засіб одержання влади (II), характер влади (III), повнота влади (IV), характеристика за місцем в ієрархічній сітці (V), освіта, досвід (VI), локальний (VII), темпоральний (VIII). Кожний клас, в свою чергу, розбивається на кілька семогруп, при цьому намічається й подальший розподіл всередині деяких із них. Так, за локальною характеристикою ЛСВ можуть протиставлятися за ознаками: локально обмежені однією країною, групою країн або будь-якою ділянкою. Темпоральний семоклас включає в себе групу: обмежений конкретним часовим періодом або цілою суспільно-економічною формацією. Для ряду ЛСВ релевантними будуть семи II, III, IV семокласів: так, *император* має «одноособову владу, одержану (переважно) шляхом наслідування при монархічній формі правління», *президент* же «одержує владу шляхом обрання при республіканській формі правління».

Описані вище II—VIII семокласи налічують 93 семи, з них більше половини припадає на локальні (37) і темпоральні (26). Протиставлення ЛСВ за виділеними в них диференціальними ознаками має ймовірносний, нерегулярний характер.

Семи ж об'єктного семокласу обов'язково входять в семантичну структуру кожного ЛСВ, характеризуючи об'єкт керівництва або надто абстрактно й узагальнено (як в *начальник*, *руководитель*, *глава*), або підкреслюючи його закріпленість за певною сферою матеріально-виробничої, суспільно-політичної, культурної та інших сторін суспільного життя (як в *мастер*, *вождь*, *регент*, *хормейстер* та под.).

Об'єктний семоклас, у складі якого нараховується 108 оди-

ниць, розрізняє як об'єкти керівництва об'єднання осіб: 1) етнічне та соціально-територіальне (рід, плем'я, країна, губернія, штат); 2) адміністративно-відомче (уряд, міністерство); 3) матеріально-виробниче (завод, бригада); 4) суспільно-політичне (клас, профспілка); 5) збройні сили та об'єднання озброєних осіб (армія, поліція); 6) у галузях освіти; 7) мистецтва (виконавчий колектив); 8) релігії (церква, монастир); 9) колектив людей, поєднаних спільною метою, інтересами. Таким чином, в значеннях ЛСГ, що аналізується, представлені і неподільні, комплексні комбінації сем, які належать до інших ЛСГ. Вони є основою для виділення в межах даної мікросистеми різних тематичних груп і підгруп, які позначають керівників у різноманітних конкретних галузях людської діяльності. Усередині ЛСГ виділено дев'ять таких тематичних груп відповідно з зазначеними вище угрупованнями об'єктних сем. Відношення між ними можна визначити, користуючись термінологією Л. Єльмслева, як відношення вільної залежності, або «відносної автономії», коли взаємозв'язок одиниць системи та їх протиставлення за певними ознаками обумовлюється перш за все позамовною спрямованістю [3, с. 142].

Семантичний обсяг одиниць ЛСГ різний. Так, слово *руководитель* має найменшу кількість сем. Позначаючи найширше родове поняття, воно входить до семантичної структури кожної одиниці ЛСГ і визначається як суперлексема, для якої характерно протиріччя між широтою логічного змісту і вузькістю її семантичного обсягу [пор. I, с. 123].

У цій статті не ставилось за мету детально описати відношення між одиницями ЛСГ; тому зауважимо лише, що вони складні та неоднорідні: тут є слова, пов'язані родо-видовими зв'язками, слова, які можуть вступати у синонімічні відношення та ін. Все це підтверджує думку В. Бетца та Л. Вайсгербера про існування в мові ускладнених, багатоярусних, багатоступінчастих мікросистем.

Системний характер лексики доводиться не тільки парадигматичними, але й синтагматичними зв'язками слів, що реалізують у мовленні специфіку їх семантики. Синтагматичний аналіз в цій праці обмежується дослідженням контекстів у вузькому значенні, які прирівнюються до словосполучень [7, с. 96], що становить лише першу ступінь у вивченні синтагматичного аспекту.

Будь-яке словосполучення є реалізацією, з одного боку, семантичних системних зв'язків слів (лексична та семантична сполучуваність), з другого боку, певної структури, що відбиває існуючі в мові синтаксичні норми (синтаксична сполучуваність).

Всі слова ЛСГ мають невелике число цілком однотипних валентних зв'язків. Така на синтаксичному рівні спільна для всіх слів модель **AN** (*профсоюзний лідер*) з можливим поширенням в полікомпонентні моделі типу **AAN**, **V** дієприкм. **AN** (*обюрократившийся профсоюзний босс*). Загальною для всіх слів і досить поширеною є модель **NN** род., оруд. відм., де в функції ад'юнкта вживаються слова з конкретною семантикою, що експліцитно позначають керований об'єкт. Ця конструкція може вільно розростатись у полікомпонентні моделі за рахунок розгортання ядра чи ад'юнкта або одночасно того і другого (*генеральний директор Ленинградского оптико-механического*

об'єдинення). Але, тут мають місце значні обмеження на лексико-семантичному рівні: *директор заводу, фабрики; заведуючий складом; аптекою; председатель суда, кооператива* і под., які багато в чому пояснюють паралелізм подібних одиниць, що здається зовсім не виправданим з точки зору парадигматики. В словосполученнях такого типу ядро й ад'юнкт підтримують одне одного, створюючи семантичну надмірність, і цим забезпечують перешкодостійкість повідомлення. Причому, чим більш широкий загальний логічний зміст має слово, що виступає як ядро словосполучення, тим обов'язковішим буде наявність ад'юнкта і навпаки, чим вужче, специфічніше слово-ядро, чим міцніше закріплюється за певною сферою вживання, тим в меншій мірі воно потребує ад'юнкта.

Найбільш широкою, очевидно, незамкнутою лексичною сполучуваністю характеризується слово *руководитель*, достатньо широкою, але більш обмеженою є сполучуваність таких одиниць ЛСГ, як *глава, директор, заведуючий, управляющий, командир*. Специфіка семантики цих слів розкривається саме на синтагматичному рівні, що знаходить підтвердження в складності опису їх парадигматики, і реалізується в індивідуальних полях сполучуваності.

Співставлення індивідуальних полів сполучуваності ЛСВ слів *руководитель* і *глава* свідчать, що обидва слова можуть описово називати керівників різноманітних об'єктів: *руководитель (глава колектива, государства)*. При цьому *глава* на відміну від *руководитель* менш активно сполучається з назвами дрібних, розчленованих об'єктів (напр., *руководитель цеха*, але не *глава*). Більш того, сполучаючись з рядом ад'юнктів, слово *глава* реалізує додаткові складні елементи значення — «особа, що зробила внесок в розвиток будь-якого напрямку»: *глава научної школи, направления в искусстве* і под.

Аналіз індивідуальних полів сполучуваності слів *директор* і *начальник* доводить, що *директор* сполучається, як правило, з назвами великих самостійних об'єктів: *директор об'єднання (фирмы), института* (проектного або науково-дослідного), *лаборатории* (великої, на правах самостійного закладу); при слові ж *начальник* у ролі N — ад'юнктів вживаються більш дрібні одиниці, що позначають певні підрозділи будь-якої установи чи організації: *начальник цеха (отдела), участка (лаборатории)*. Тут, правда, помічаємо й деякі відхилення, які пояснюються, очевидно, номенклатурним характером цих словосполучень (напр., *начальник строительства*), зрушення в найменуваннях: *ректор института* (будь-якого вищого учебного закладу, а не тільки університету, а також духовної академії, як раніше).

Подібні словосполучення об'єктивують складні поняття, суттєві ознаки яких не можуть бути вираженими одним словом, і виступають як розчленовані найменування керівника. Вони статичні, відтворювані, мають цілісний, але лексично подільний зміст, що мотивується значеннями їх компонентів, і розглядаються як ускладнені форми лексики, еквівалентні слову [10, с. 265; 6, с. 34—35].

Аналіз індивідуальних полів лексичної сполучуваності дає змогу викрити відмінність у семантиці слів, яка лише намічена в ряді випадків на парадигматичному рівні.

Існує ще і третій аспект, який в тісній сукупності з парадигматикою та синтагматикою визначає характер кожної лексичної мікросистеми — дериваційна історія, або фон мікросистеми, але він буде висвітлений в окремій роботі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев, «Штиинца», 1973. 371 с.
2. Виноградов В. В. Русский язык. Изд. 2-е. М., «Высшая школа», 1972. 613 с.
3. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру. — В сб.: «Новое в лингвистике», вып. II. М., Изд-во иностранной лит., 1962, с. 117—136.
4. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Л., «Наука», 1972. 215 с.
5. Киселева Л. А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения. — В сб.: «Проблемы семантики». М., «Наука», 1974, с. 66—75.
6. Кожин А. Н. Составные наименования в русском языке (на материале военно-деловой лексики). — В сб.: «Мысли о современном русском языке». М., «Просвещение», 1969, с. 31—46.
7. Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания. М., «Высшая школа», 1974. 201 с.
8. Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. — «Вопросы языкознания», 1963, № 1, с. 29—45.
9. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М., «Наука», 1974. 205 с.
10. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., «Наука», 1973. 279 с.

В. М. ШЕВЕЛЁВ

ВІЛЬНІ СИНТАКСИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ НЕПЕРЕХІДНИХ ДІЕСЛІВ У НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ

Вивчення синтагматичних потенцій (валентностей) дієслівної лексики відіграє велику роль у навчанні нерідної мови. Однак, як відомо, реальні синтаксичні зв'язки дієслівних лексем у реченні не вичерпуються їхніми валентними властивостями, бо з трьох типів структурних зв'язків дієслова — обов'язкових, факультативних і вільних — у його валентну модель звичайно включаються тільки перші і другі [див.: 2; 8; 11 та ін.].

Навчаючи практичного володіння мовою, викладач має справу не лише з абстрактною обов'язковістю — необов'язковістю тих чи інших одиниць мовлення у дієслівному оточенні, але і змушений інтуїтивно орієнтуватися на якусь шкалу ймовірності цих елементів. При цьому доводиться зважати на можливість актуалізації, збільшення «ваги» деяких із них в окремих підсистемах мовлення (функціональних стилях).

Так, у літературі відзначалося, що для наукового стилю характерні слова й комплекси, які означають причиновість, розмір, тотожність і різницю, просторові відношення тощо [див.: 6, с. 65].

Більшість із названих відношень звичайно виражається на рівні складних знаків, зокрема — дієслівно-іменних сполучень.

Як відомо, сполучуваність лексем визначається різними факторами, серед яких суттєву роль відіграє семантика сполучуваних одиниць. Однією з визначальних рис наукового мовлення є частотне вживання в ньому дієслів «широкої семантики» (типу *существовать, появляться, наблюдаться, изменяться* й ін.). У цьому деякі дослідники [5, с. 49] вбачають виявлення загальної тенденції до «десемантизації» дієслівної лексики в науковому стилі, до «відсторонення» цієї функціонально-мовної підсистеми від системи загальнолітературної мови.

У даній статті викладаються деякі спостереження над підрядними зв'язками дієслів даного типу і розглядається питання про наявність певних кореляцій між парадигматичними (смісловими) і структурно-синтаксичними зв'язками цих лексем у російському науковому мовленні. Такі факти є предметом особливої уваги укладачів галузевих учбових словників сполучуваності [див. 7], в яких фіксуються не тільки валентні властивості дієслів, а й їх найчастотніші (у даній функціонально-мовній підсистемі) вільні зв'язки, що виникають у реченні.

Для аналізу нами відібрано 20 неперехідних дієслів, широко вживаних у російському науковому мовленні (див. табл.). Ці слова мають нескладну семантичну структуру, вживаючись тут переважно однозначно [5, с. 102]; полісемія таких дієслів, як *переходить* і *обращаться* легко розрізняється на структурному рівні: аналізуються лексико-семантичні варіанти, що сильно керують знахідним відмінком з прийменником «в». Дієслова відібрано з таким розрахунком, щоб більшу частину списку склали лексеми, які не мають сильного керування (відповідно більша частина їхніх підрядних синтаксичних зв'язків належить до числа вільних). Для порівняння до списку введено кілька сильнокеруючих дієслів конкретнішої семантики.

Попередньо увесь корпус орієнтованих на неперехідне дієслово фраз, відібраних методом суцільної вибірки з наукових текстів різноманітної тематики і жанрів (загальний обсяг — 400 тис. слововживань), був записаний у вигляді дистрибутивних формул, де дієслово зберігалось у своїй лексичній формі, а члени його оточення¹ (тобто підрядні зв'язки) подавалися символами граматичних класів: N_n , N_g , N_d , N_a , N_i , N_p — іменник у відповідній формі, A_d — прислівник і т. п. Прийменники не кодувалися, а з комплексів, що функціонують як один член речення, у формулу включалося тільки синтаксично головне слово (ядро словосполуки), бо через це слово увесь комплекс входить у систему зв'язків у реченні. Так реєструвались як зв'язані синтаксичні форми (у сильнокеруючих дієслів), так і надзвичайно вільні обставинні зв'язки.

Як видно з таблиці, найменш частотне дієслово у вибірці зафіксоване в 40 контекстах, що забезпечує достатню 70-процентну достовірність вихідних кількісних даних. Однак це не забезпечує такої ж надійності даних про кількісний склад підрядних синтаксичних

¹ Далі залежні члени дієслівного оточення, як у [4], називаються також синтаксичними формами слова.

форм. Через це далі враховуються не всі зв'язки, а лише ті, що входять до 75-процентної верхньосумової підмножинності залежних форм дієслів. Такий поріг вважається оптимальним у структурно-імовірнісних дослідженнях синтаксису [1, с. 77].

Дані про найчастотніші залежні синтаксичні форми (D_i) наводяться в таблиці. Тут вказано їхню частоту в оточенні кожного із 20 дієслів, кількість порожніх складів (тобто контекстів, де дієслово не має підрядних зв'язків) — $\emptyset$, а також сумарне число підрядних зв'язків кожного слова — $F(D_i)$ і частоту самих дієслів — $F(V_j)$.

Кількісні дані свідчать про те, що незважаючи на «широту» семантики більшості дієслів і відсутність сильного керування, переважна більшість їх підрядних зв'язків у досліджених текстах припадає на дуже невелике число прийменниково-відмінкових сполучень і на прислівник: верхньосумова підмножинність цих зв'язків для всіх 20 дієслів представлена всього 14-ма структурно-різними формами.

У таких дієслів, як *проявляться*, *обнаружуватися* і *отсутствовать* частотні зв'язки обмежені 2—3 синтаксичними формами, по 4 високо-частотних зв'язків мають дієслова *исчезать* і *наблюдаться*, по 5—6 — *появляться*, *возрастать*, *меняются* і *уменьшаются*. Найбільше варіюється верхньосумова підмножинність зв'язків у дієслів *изменяются* і *увеличиваются*.

Найчастотніші синтаксичні форми (в N_p , A_d , при N_p) трапляються в оточенні всіх дієслів. Якщо вилучити із списку кілька сильно-керуючих слів (*разлагаются*, *распадутся*, *переходит*, *обращаются*), то складається враження, що оточення інших дієслів не відображає різниці і подібності в їхній семантиці, бо частоти неоднакових синтаксичних форм невеликі.

Щоб перевірити це припущення, скористаємося методом кореляційного аналізу, котрий в останнє десятиліття набув деякого поширення в практиці лінгвістичних досліджень [3].

Попередньо слід застерегти, що через асиметрію синтаксичної форми і значення, яке нею виражається (ця асиметрія особливо характерна для деяких відмінкових форм і сполучень із непохідними прийменниками), не доводиться розраховувати на одержання якихось чітко визначених статистичних порогів для установлення, наприклад, синонімічних чи антонімічних відношень. Тому кількісні дані про подібність чи різницю у наборі дієслівних уточнювачів розглядаються нами тільки як певні орієнтири, симптоми [9, с. 15], що підтверджують висновки і припущення, зроблені в результаті якісного аналізу мовного матеріалу.

Логіко-семантичний аналіз контекстів і словарних дефініцій (з кожним вживанням дієслова було зіставлено одне із значень за 17-томним словником АН СРСР) дає змогу виявити мікросистемні відношення — синонімічні, антонімічні і гіпонімічні, котрі пов'язують окремі слова в списку. Такі відношення, як відомо, складаються у межах лексико-семантичних груп слів. Як синоніми, наприклад, можна розглядати дієслова *существовать*, *иметься*, *наблюдаться*, *содержатся*; *увеличиваются* і *возрастать*; *проявляются* і *обнаруживаются* тощо. Антоніми представлені парами *иметься* — *отсутствовать*,

*увеличиваться — уменьшаться, появляются — исчезают та ін. Гіпонімічні (родо-видові) відношення знаходимо в парах *изменяются — увеличиваются, изменяются — уменьшаются* і т. інше.*

На відміну від тематичного групування слів, які виділяються лише на підставі предметно-логічної спільності, лексико-семантичні групи повинні мати і деякі спільні для їх конститuentів власне мовні ознаки [10, с. 103].

Парадигматичні зв'язки дієслівних лексем у той чи інший спосіб виявляються в їхній синтагматиці, причім на синтаксичному рівні кореляція цих двох планів найяскравіше проявляється у валентних властивостях сполучуваних одиниць. Однак, як сказано раніше, більша частина аналізованих дієслів не має обов'язкових правих валентностей, а найчастотніші їх уточнювачі структурно збігаються. Тому для визначення ступеня кореляції парадигматичних і синтагматичних дієслівних зв'язків слід ввести імовірнісні критерії.

Для цього скористаємося відомою формулою коефіцієнта кореляції, яка в лінгвістичних працях подається, як правило, так:

$$r = \frac{\sum a_i b_i}{\sqrt{\sum a_i^2 \sum b_i^2}} \cdot 100\%,$$

де r — коефіцієнт кореляції у процентах, a_i — абсолютне відхилення вибіркової частоти кожної дистрибутивної ознаки від її математичного сподівання, b_i — те ж саме для другого дієслова.

Через те, що число контекстів у різних дієслів неоднакове, відхилення вираховується не від середньої арифметичної частоти ознаки, а від її математичного сподівання. Для цього, по-перше, визначається умовна імовірність дієслова у вибірці (наприклад, для дієслова *существовать* вона складає $\frac{334}{1986} \approx 0,17$); потім одержану величину множимо на сумарну частоту даної ознаки в оточенні всіх 20-ти дієслів (так, математичне сподівання ознаки при N_p в оточенні дієслова *существовать* дорівнює $0,17 \times 313 = 53,21$; відхилення від вибіркової частоти складає $20 - 53,21 = 33,21$).

Величина r теоретично може коливатися від -100 (максимальної зворотної кореляції) до $+100\%$ (найбільшої прямої — позитивної — кореляції).

Розрахунки за формулою¹ дають високі коефіцієнти позитивної кореляції для синонімічних пар: *наблюдаться — имеется* (+84%), *наблюдаться — содержится* (+78%), *имеется — содержится* (+76), *проявляются — обнаруживаются* (+72), *меняются — изменяются* (+79), *возрастает — увеличивается* (+68%); ще вищий коефіцієнт у синонімів, які мають однакове сильне керування: *превращаются — переходит* (+99%), *превращаются — обращаются* (+94), *переходит — обращаются* (+92%). Високі коефіцієнти позитивної кореляції характерні і для антонімічних пар *наблюдаться — отсут-*

¹ У зв'язку з тим, що формула вимагає великої кількості математичних операцій, всі обрахунки було виконано на ЕОМ.

овать (+87%), *иметься* — *отсутствовать* + (92), *увеличиваться* — *уменьшаться* (+81), *отсутствовать* — *содержаться* (+78), *уменьшаться* — *возрастать* (+77%).

Родово-видові відношення також виявляють себе у сильній позитивній кореляції: *изменяются* — *возрастать* (+89%), *изменяются* — *исчезать* (+83), *изменяются* — *увеличиваться* (+64%).

Негативні коефіцієнти і незначні позитивні ($r < +30\%$) характерні для більшості дієслів, між якими неможливо установити подібні відношення: *наблюдаться* — *изменяются* (—32%), *обнаруживаться* — *возрастать* (—44), *уменьшаются* — *проявляются* (—20), *проявляются* — *меняются* (+9%) і т. інше.

Кореляційний аналіз дає можливість зіставити не тільки пари, а й цілі групи слів, об'єднаних спільною семантичною ознакою. Слід зазначити, що дієслова, пов'язані спільною ідеєю «існування» і «наявності», у цілому мають більший процент однакових зв'язків з дієсловами «появлення» (початку буття) і «виявлення»: *наблюдаться* — *проявляются* (+61%), *проявляются* — *отсутствовать* (+66), *появляются* — *наблюдаться* (+59), *появляются* — *иметься* (+47%).

У той же час названі групи чітко відрізняються від дієслів, які означають кількісні або якісні зміни: *иметься* — *увеличиваться* (—71%), *иметься* — *возрастать* (—70), *содержаться* — *уменьшаться* (—67), *проявляются* — *переходить* (—73%).

Отже, у результаті кореляційного аналізу оточення дієслів широкої семантики в наукових текстах підтверджуються всі основні системні зв'язки цих лексем, які можна виявити на основі логіко-семантичного вивчення контекстів. А це, в свою чергу, свідчить про те, що ці слова функціонують тут як повноправні лексичні одиниці, підкоряючись загальним законам лексико-семантичної системи мови.

Врахування кореляції лексем за кількісними наборами їхніх дистрибутивних ознак у науковому мовленні матиме певне значення в практиці навчання іноземців російської мови.

Нарешті кілька слів про «небажані» результати. Раніше ми зазначили, що у даній статті йдеться лише про «симптоматичну» статистику. Тому при аналізі результатів основна увага приділялась виявленню загальних закономірностей, основних тенденцій в кореляції парадигматичних і синтагматичних дієслівних зв'язків. Однак розрахунки за формулою коефіцієнта кореляції іноді дають і негативні результати, що не узгоджуються з тими висновками, які підказує неформальний аналіз мовного матеріалу. Крім асиметрії значення і форми, про яку йшлося вище, це явище може викликатися і іншими причинами. Так, невиразні коефіцієнти кореляції дієслова *существовать* із синонімічним йому *иметься* (+14%), *наблюдаться* (—15%), *отсутствовать* (—6%), очевидно, зумовлені тим, що в усіх наших розрахунках неявно брала участь ознака $\emptyset$ — число порожніх складів підпорядкованих форм. Дієслово *существовать* відрізняється їх найбільшою кількістю, а це, природно, позначилося на величині відхилень. Крім того, є деякі варіації в кількісних наборах дієслівних уточнювачів залежно від предметної специфіки текстів (наприклад, відсутність залежних форм досліджуваного дієслова найхарактер-

№	Синтаксичні форми(D_i)	Дієслова (V_j)																			Всього	
		существовать	наблюдаться	возникать	иметься	проявляться	превращаться	изменяться	увеличиваться	отсутствовать	появляться	содержаться	уменьшаться	переходить	распадаться	обнаруживаться	возрастать	разлагаться	меняться	исчезать		обрашаться
1	в N_p	59	120	34	79	57	9	23	16	39	33	72	8	3	10	39	9	6	6	12	15	649
2	A_d	40	33	24	11	36	18	37	27	10	16	5	20	11	11	10	24	15	18	15	5	386
3	при N_p	20	40	45	7	18	17	24	13	2	13	1	17	16	13	2	18	23	10	9	5	313
4	в N_a		5	1	2		82	5	10		2		1	62	1						40	211
5	у N_g	4	33	5	17	11		3	5	13	4		1			13		6	1			116
6	с N_i	1	3	2			2	5	13		1		14		1		6	8	6	5		67
7	на N_p	5	8	16	9		1	2	2	2	9		3	1			1				6	65
8	на N_a								1				1		42			12				56
9	для N_g	24	11	1	3					1						1						41
10	в результате N_g			18	1		3	1	1		5		2	3								34
11	между N_i	11	8	2	3																	24
12	по мере N_g		2					1	7		2		4				1			1		18
13	от N_g	1						4	1				1				8		1			16
14	до N_g	1	1					3	1	2	1					2	4					15
	$\emptyset$	135	7	13	35	5		5	4	13	3		2		1	1	1	1	1	3		230
$F(D_i)$		238	301	207	164	139	158	139	123	77	105	90	97	112	92	81	84	79	67	56	83	2432
$F(V_j)$		334	256	185	167	132	82	77	76	75	73	69	65	62	57	56	52	44	43	41	40	1986

ніша для математичних текстів). Для того, щоб урахувати такі варіації, потрібна набагато ширша вибірка дієслівних фраз і їх рівномірніше тематичне розподілення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Н. Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языкознании. Л., «Наука», 1967. 403 с.
2. Апресян Ю. Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова. — В кн.: «Проблемы структурной лингвистики. 1972». М., «Наука», 1973, с. 279—325.
3. Головин Б. Н. Опыт применения корреляционного анализа в изучении языка. — В кн.: «Вопросы статистической стилистики». К., «Наукова думка», 1974, с. 5—15.
4. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., «Наука», 1973. 351 с.
5. Митрофанова О. Д. Язык научно-технической литературы. М., 1973. 147 с.
6. Перебейнос В. И. Некоторые особенности функционирования лексических групп в различных стилях. — В кн.: «Актуальные проблемы лексикологии». Новосибирск, 1967, с. 65—67.
7. Словарь глагольно-именных словосочетаний общенаучной речи. М., «Наука», 1973. 80 с.
8. Филичева Н. И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов. — «Вопросы языкознания», 1967, № 2, с. 118—125.
9. Функциональный стиль общенаучного языка и методы его исследования. М., 1974. 180 с.
10. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., «Наука», 1973. 280 с.
11. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, 1969. 311 с.

А. А. КАЛИНИЧЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ КОНТЕКСТУ У ВІДГАДУВАННІ НЕЗНАЙОМОГО СЛОВА

Основне завдання комунікації на іноземних мовах — найбільш ефективно здобування інформації при аналізі мовлення та передача максимальної інформації при його синтезі. Оскільки розуміння змісту того, що читається або того, що сприймається на слух, забезпечується у лексичному аспекті розумінням окремих слів — носіїв відповідних значень, то їх розшифрування є однією з найважливіших умов для розуміння. Тому при стиканні генетично чи історично споріднених мов, коли в тексті є ряд слів, загальних для двох мов, рідної та іноземної, стає більш зрозумілим усе висловлювання. Природно, що інтернаціональні слова¹ є об'єктом багатьох теоретичних та методичних досліджень як опорні елементи при навчанні іноземних мов.

¹ Слова, загальні для двох чи більше мов, можуть бути результатом як спорідненості мов, так і їх контактів. У тому і в іншому випадкові виявляється інтернаціональність у лексиці [див.: 2]. У цій статті йдеться про традиційні інтернаціоналізми, що широко розповсюджені у європейських мовах.

Як потенційні «помічники» білінгва при іншомовній комунікації інтернаціоналізми розрізняються у лінгвометодичі з точки зору їх звуко-графічної та семантичної подібності до слів рідної мови. За ознакою семантичної подібності можливі випадки повної відповідності, значного розходження значень, та збігу лише в одній диференційній ознаці з відповідними діалексемами рідної мови. Як опорні елементи при міжмовній комунікації інтернаціоналізми у зв'язку з вище названими критеріями нерівнозначні. Дані досліджень [13] свідчать, що при неповному збігові та значному розходженні значень інтернаціональних слів, що співставляються, білінгв використовує додаткові дані, і, перш за все — семантику контексту. Для семантизації слів із значним розходженням необхідно мати особливо інформативний контекст.

У літературі можна зустріти різні дефініції поняття «контекст» і різну оцінку ролі контексту як координати, за якою визначається значення невідомих мовних елементів. У залежності від того, які якості контексту відіграють вирішальну роль у розгадці значення незнайомого слова, розрізняють лінгвістичний та екстралінгвістичний контекст. Лінгвістичний контекст називають також і семантичним, а екстралінгвістичні фактори, які сприяють визначити смисл слів у тому чи іншому висловлюванні — ситуацією мовлення [14, с. 220].

Екстралінгвістичний контекст допомагає визначити смисл або значення незнайомого слова на основі різних асоціацій, що походять з культурної ситуації, тематичної приналежності тексту, при художньому перекладі — знання літературних течій, інколи знання творів, популярних у тій країні, мовою якої написано твір, тобто історико-літературного контексту [1, с. 18], або контексту твору та контексту доби [5, с. 111] тощо. Але не можна розуміти так, що здогад можливий тільки при наявності асоціацій, бо розуміння тексту ґрунтується на взаємопов'язаному смисловому та семантичному аналізі. Тому вирішальну роль у розшифруванні незнайомого слова відіграє лінгвістичний контекст. До екстралінгвістичних факторів контексту, які сприяють розгадці невідомого значення слова, відносять: «вигідне» співвідношення незнайомого слова з тематикою контексту, мотивованість появи нового слова, цікаву фабулу, образність висловлювання, попереднє знання описаних фактів, простоту композиції, наявність ілюстрації, вступу, резюме.

У залежності від границь, де виявляється вказівна сила детермінуючих факторів (головних слів контексту, словесних віх), виділяють вузький або широкий контекст, чи мікро- та макроконтекст [9, с. 49]. У зв'язку з цим цілком слушною здається спроба виділити вказівні фактори в залежності від обсягу контексту.

До детермінаторів мікроконтексту (словосполучення, речення) відносять: 1) кількість означень; 2) їх конкретність або абстрактність; 3) присудок до багатозначного іменника; 4) підмет та додаток до багатозначного дієслова; 5) однорідні члени речення; 6) наявність вказівки на функцію або якість предмета; 7) синонім до «ядерного» слова; 8) антонім до невідомого слова; 9) знаходження невідомого слова

у складі речення — прислів'я, приказки та ін., сталість словосполучення; 10) наявність цілої групи слів, які являють собою поширений член речення.

У макроконтексті (ряд речень) вказівна сила найчастіше походить від «неявного означення», коли висновок про значення слова робиться не прямо, а на основі аналізу смислових зв'язків, з яких можна скласти уявлення про предмет, що позначається незнайомим словом [6, с. 156—157]. Оскільки до цього часу немає певної думки відносно того, який же за обсягом контекст слід вважати широким, а який вузьким, то, мабуть, під «неявним означенням» слід розуміти той самий попередній або наступний зміст, який відмічала Н. М. Амосова як вказівну силу в широкому контексті [3, с. 7]. Г. В. Колшанський пропонує за умов макроконтексту при визначенні дійсного значення слова користуватися визначенням абсурдності смислу всього абзацу [9, с. 48]. Нарешті, у ряді методичних робіт детермінаторами макроконтексту вважається наявність у ньому кількох мікроконтекстів з тим же невивченим словом у їх складі.

Аналіз конкретного мовного матеріалу свідчить про дієвість таких факторів у контексті при розгадці незнайомого слова:

1) Вказівна сила детермінуючих факторів значення слова виявляється по-різному, в залежності від смислової структури слова, яке аналізується, і слів, які з ним сполучаються; чим складніша смислова структура багатозначного слова, тим більшого значення набуває більш широкий контекст [10].

2) У семантичному контексті на рівні словосполучення нерелевантним є контактне або дистантне положення членів синтагми, а також приналежність ключового слова до певного лексико-граматичного класу [14, с. 220].

3) Ступінь актуальності того чи іншого контексту для семантизації слова багато в чому залежить і від загальної структури кожної конкретної мови, оскільки різні значення пов'язуються з різними формами їх реалізації [4, с. 12].

Лінгвістичний контекст прийнято розділяти на лексичний (семантичний) і граматичний. При розгляді лексичного контексту доцільно точно диференціювати характер сполучування слів у мінімальному лексичному контексті і визначати «об'єктивні семантичні зв'язки» між членами словосполучення, враховуючи їх смислову структуру [10]. Для сполучень з інтернаціональним компонентом в їх складі з точки зору можливої розгадки невідомого значення інтернаціонального слова, очевидно, необхідно відзначити основні співвідношення: 1) багатозначне слово іноземної мови відповідає однозначному російському інтернаціоналізмові; 2) інтернаціональні діалексеми багатозначні в обох мовах, що зіставляються; 3) сполучування, в яких однозначний інтернаціональний компонент в іноземній мові відповідає багатозначному в російській.

При зіставленні словосполучень, в яких інтернаціональні елементи, полісемічні в обох мовах, мікроконтекст виявляється оптимальним, якщо другий член синтагми, тобто ключове слово, є моносемічним, або вузько полісемічним.

У детермінативно-іменній синтагмі А¹ *a bottle of medicine* визначальний член *A medicine* є контрольним словом. *A medicine* в лексико-семантичному варіанті «лікувальний засіб» не співпадає з *Р медицина* (сукупність наук про хвороби, їх лікування та попередження), але наявність у синтагмі слова *bottle* виключає можливість тлумачити *A medicine* як однозначний еквівалент *Р медицина*. У сполученні зі словом, яке означає посуд для рідини, в тім числі і ліків, у *A medicine* стверджується тільки ознака «лікувальний засіб». Російський білінгв співвідносить ознаку «наука про хвороби» з ознакою «засіб від хвороб» і знаходить правильний еквівалент для *A a bottle of medicine* — *Р бутылка (пляшка) с лекарством*.

A nation у значенні «держава, країна» не має повного еквівалента у *Р нация* (*Р нация* вживається у згаданому значенні тільки в деяких сполученнях), але сполучуваність із словом *капиталистическая*, комбінаторна потенція (лексична валентність) якого дає можливість приєднати до нього інше слово, котре означає систему суспільного устрою, режим, нейтралізує у *Р нация* усі інші ознаки і стверджує ознаку «політична організація», що й дає можливість білінгву вірно перекласти англійське сполучення *capitalist nations* як *капиталистические государства*.

Словосполучення, які займають проміжне положення між словом і реченням, неоднорідні за ступенем спаяності своїх елементів [11, с. 69].

Сталі та ідіоматичні сполучення вживаються у мовленні в готовому вигляді і, оскільки в таких сполученнях кожний компонент конкретно завбачається завдяки іншим, вони позитивно розцінюються для розгадки незнайомого слова, якщо останнє входить до складу такого сполучення, прислів'я, приказки тощо. Ілюстративним матеріалом до сказаного можуть служити такі сталі сполучення як *A to live in harmony*, де *A harmony* реалізує лексико-семантичний варіант «згода, дружні відносини», який відсутній у *Р гармония*. Переклад на російську мову *A to live in* (*Р жить в...*) і залучення другого компонента, який є еквівалентом за формою, тобто *Р гармония*, і котрий семантично співвідноситься з *A harmony* за ознакою «правильне співвідношення, послідовність», завбачує традиційний компонент російського сполучення «жить в согласии, в мире».

Ступінь спаяності компонентів сталих сполучень може коливатись від 1 до 0 [12]. Такі сполучення називаються інколи «напівпродуктивними або напівфразеологічними», оскільки до них відносяться як формули (вітання, прощання), в яких спостерігається дуже вузька, а інколи одинична сполучуваність одного з компонентів, так і випадки вживання у мовленні словесних груп, компоненти яких не характеризуються вузькою сполучуваністю.

Ураховуючи систему значень *Р конспирация* (методи, що використовуються нелегальною організацією для збереження в таємниці своєї діяльності і своїх членів, збереження таємності) і спираючись на однозначну відповідність *Р прогерманский* і *A pro-German*, при роз-

¹ Скорочення: А — англійське, Н — німецьке, Р — російське.

шифруванні атрибутивного сполучення *A pro-German conspiracy* легко зрозуміти, що *A conspiracy* тут не еквівалентне *Р конспірація*. Але подібні англійські сполучення досить часто вживаються у мовленні, бо, так би мовити, елемент — провісник (*A pro-German*) сполучається у мовленні з обмеженим числом лексичних одиниць. Очевидно, білінгв з російською мовою при розгадці значення *A conspiracy* пов'яже спочатку *Р прогерманский* з словом *Р конспірація*. Таке сполучення в російській мові не може бути істинним, тому робиться припущення, що *A conspiracy* повинно мати інше значення, до якого можна було б приєднати *A pro-German*. Таким чином, і за умов мікроконтексту також доводиться користуватися методом визначення абсурдності словосполучення. Наявність у російських і англійських словах еквівалентного лексико-семантичного варіанту, а також деяких загальних моделей переносу значень у цих мовах надають можливість припустити у *A conspiracy* варіант, який співвідносився б з загальним для *A conspiracy* та *Р конспірація* значенням, тобто значенням «таємна змова».

В атрибутивному словосполученні *H Plakate von den Vorstellungen* реалізується *H Plakat* у значенні «театральна афіша» (пор. *Р плакат* «кольоровий настінний малюнок з агітаційним текстом»), до якого необхідні вказівки вміщує *H Vorstellung*. Але ключове слово багатозначне само по собі, тому потребує пояснення у вигляді поширеного вказівного мінімуму за межами одного речення, де слово *Fronttheater* остаточно пояснює ситуацію: «*Hier in der Gegend war vor einiger Zeit ein Fronttheater. Auf der Bretterwand kleben noch bunte Plakate von den Vorstellungen her*» (Е. М. Remarque) — «Где-то здесь неподалеку находился одно время фронтовой театр. На одном из заборов еще висят пестрые афиши, оставшиеся с того времени, когда здесь давались представления» (Пер. Ю. Афонькіна).

Р концессия не має значення «уступка», але ідентичність *Р концессия* і *H Konzession* в значенні «угода про землю або права, які надаються урядом якійсь компанії, чи окремим особам на добування корисних копалин, будівництво підприємств та ін.», а також «підприємство, яке організоване на основі такої угоди» надає змогу нерідко зрозуміти *H Konzession* у значенні «уступка, поступка», тим більше, що цьому може сприяти контекст, де є ключове слово типу *Konzession in der Sozialgesetzgebung, im Arbeitsschutz und in den Arbeitsbedingungen* (*Р уступки в трудовом законодательстве, в области охраны труда и сокращения рабочего дня*), в контексті, де вказівки до інтернаціонального слова виходять від ряду слів, які означають схожі поняття, що пов'язані з здобутками робітничого руху. Н. Г. Мокреєва відносить знаходження невідомого слова у ряді слів, які означають схожі поняття, що виражаються одними й тими ж частинами мови, до найбільш сприятливих смислових факторів контексту і називає детермінатори такого виду «понятійною рядністю» [13]. Понятійна рядність, здається, пов'язана з однорідністю членів речення, тобто лексем, які реалізуються у мовленні і співпадають за синтаксичною функцією та об'єднані схожістю понять, що виражаються ними у мові. Вплив таких однорідних членів як ключових слів кон-

тексту буває складним і різноманітним за формою: на значення, яке треба знайти у сфері мовлення, вказується завдяки приналежності однорідних членів до одної лексичної групи, яка об'єднується родовим та видовим поняттям, або сталою (стійкою) семантичною контрастністю сполучених слів тощо [3, с. 12].

Відомо, що у мовленні різні мови по-різному виявляють нестерпність до частих лексичних повторень, у зв'язку з цим зростає в тексті роль синонімів, які також можуть бути використані як опорні моменти контексту. Очевидно, лексичні синоніми, як ключові слова, частіше можуть бути віднесені до детермінаторів у макроконтексті, бо саме на рівні великих відрізків тексту від фрази до абзацу діють закони, які «керують рівнозначними перетвореннями у мові» [12, с. 45].

У нижченаведених двох німецьких реченнях одне і те ж поняття «люди, які мають освіту» передається автором з естетичною і експресивною метою трьома лексемами *Gebildete*, *Intelligenz* та *Intellektuellen*, дві з яких (*Gebildete* та *Intelligenz*) співпадають у своїх значеннях з *Р інтеллигенция* і розкривають *Н Intellektuellen*: «Sogenannte Gebildete haben über Ernst Thälmann die Nase gerümpft und ihm nachgesagt, er unterschätze, ja mißachte die Intelligenz. Das waren dumme Verleumdungen. Gerade Ernst Thälmann hat die Intellektuellen stets geachtet und für den Kampf der Arbeiter um den Sozialismus zu gewinnen gesucht» (W. Bredel) — «Так называемые «образованные» люди, презрительно морщась, уверяли, будто Эрнст Тельман недооценивает, даже не уважает интеллигенцию. Но это была вздорная клевета, именно Эрнст Тельман относился к интеллигенции с неизменным уважением и не жалел усилий, чтоб привлечь ее к делу proletарской борьбы за социализм» (пер. М. О. Чечанівського).

Актуальність синонімів як контекстуальних детермінаторів залежить насамперед від структурної особливості мови. Очевидно, їх роль зростає у мовах типу французької, де небажаність лексичних повторень відносять часто до граматичних явищ.

До визначаючих факторів широкого контексту відносять звичайно наявність кількох мікроконтекстів з невивченим словом у складі. Проте це твердження потребує певних уточнень. По-перше, згодом за макроконтекстом являє собою, очевидно, синтез усіх тих заходів які необхідні при розгадці слова за мікроконтекстом і вимагає поступової конкретизації значення слова, яке треба знайти, в кожному попередньому контексті. По-друге, слід зазначити, що згодом за макроконтекстом найбільш тісно пов'язаний з узагальненими асоціаціями. Як свідчать психологічні дослідження, тут потрібні додаткові етапи осмислення нового слова, які б урахували особливості «великого контексту». Сприйняття кожного нового речення осмислюється іспитниками з настановою на те, щоб можна було зрозуміти, як воно може пояснити значення поданого речення і слова [8, с. 93].

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. В. К определению функционального стиля.— В кн.: «Вестник Харьковского университета», Х., Изд-во Харьк. ун-та, 1965, серия филологическая, вып. 2, с. 12—21.
2. Акуленко В. В. Інтернаціональні елементи у словниковому складі мови.— «Мовознавство», 1973, № 5, с. 20—29.
3. Амосова Н. Н. Слово и контекст.— В кн.: «Очерки по лексикографии, фразеологии и стилистике». Л., ЛГУ, 1958, № 243, вып. 42, с. 3—23.
4. Арсеньева М. Г., Строева Т. В., Хазанович А. П. Многозначность и омонимия. Л., ЛГУ, 1966. 130 с.
5. Артемов В. А. Психология обучения иностранным языкам. М., «Просвещение», 1969. 277 с.
6. Берман И. М. Методика обучения английскому языку. М., «Высшая школа», 1970. 230 с.
7. Вайсбурд М. Л. Синтетическое чтение на английском языке. М., «Просвещение», 1969. 128 с.
8. Доблаев Л. Г. Понимание незнакомых слов.— «Вопросы психологии», 1969, № 4, с. 85—95.
9. Колшанский Г. В. О природе контекста.— «Вопросы языкознания», 1959, № 4, с. 47—49.
10. Куликов Г. И. Опыт исследования смысловой структуры многозначного слова. Автореф. канд. дис. М., 1965. 17 с.
11. Медникова Э. М. Значение и методы его описания. М., «Высшая школа», 1974. 202 с.
12. Мельчук И. А. Опыт теории лингвистических моделей «Смысл» — «текст». М., «Наука», 1974. 314 с.
13. Мокреева Н. Г. Обучение пониманию неизученных слов при чтении на французском языке. Автореф. канд. дис. М., 1970. 23 с.
14. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., «Наука», 1968. 272 с.

Є. М. ТКАЧЕНКО

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ КІЛЬЦЕВОЇ КОМПОЗИЦІЇ ВІРШІВ О. БЛОКА З СПОЛУЧНИКОМ «И» В КАДАНСІ¹

Проблема композиції ліричного вірша з лінгвістичної точки зору пов'язується нами з роллю сполучника в структурі вірша, який розглядається як синтаксичне ціле. Роль сполучника в цьому випадку не зводиться до визначення змістових відношень між частинами синтаксичного цілого, розуміється як композиційна, оскільки саме сполучником визначається межа строфічної групи (СГ)². Обсяг СГ відзначається сполучником на початку II СГ.

Методологічною основою аналізу композиції ліричного вірша

¹ Каданс — термін скоріше музичний, ніж віршознавчий, але деякі дослідники користуються ним, наприклад, Б. Ейхенбаум у кн. «Мелодика русского лирического стиха». Ми виходимо з визначення, що дає «Литературная энциклопедия», і вважаємо кадансом відокремлений від останньої частини вірша лексико-тематично та інтонаційно-синтаксично кінець вірша. У Блока це переважно фінальна строфа, у Брюсова ж, наприклад, чимало віршів з двострофним кадансом («Труд», «Петербург», «Мы — скифы» та інш.).

² Строфічна група (СГ) — частина вірша, в яку об'єднуються строфи за принципом лексико-тематичної та інтонаційно-синтаксичної цілісності. I-а СГ — частина вірша до фінальної строфи, II-а СГ — фінальна строфа, каданс.

є ідея змістовності форми, бо композиційна форма вірша пов'язана з планом змісту і, поряд з іншими факторами (образною системою, метрикою, ритмікою тощо), визначає його.

При кільцевій композиції, що передбачає повернення фіналу вірша до початку, каданс, що починається сполучником «и», в ліричних віршах О. Блока може бути двох видів: або він замикає кільце, і тоді сполучник «и» пов'язує першу та фінальну строфи, або ж він семантично «важчає», і тоді повернення кінця вірша до початку не зводиться до повторення в кадансі першої строфи.

Частина вірша, яка знаходиться в кільці, являє собою групу, що може лексично й тематично співвідноситись, а може й не співвідноситись з кадансом. Напруження, що виникає у вірші, при кільцевій композиції не знімається в кадансі, бо він є ланкою кільця, що повертає до початку.

Своєрідність кільцевої композиції віршів О. Блока й полягає в тому, що вона можлива при наявності кадансу, в той час як каданс передбачає двоскладову структуру вірша. При кільцевій композиції каданс, залишаючись завершенням вірша, стає ланкою кільця. Як каданс фінальна строфа характеризується інтонаційно-синтаксичною та лексико-тематичною відділеністю від І-ї СГ. Це веде до створення так званої «обважнілості» другої ланки кільця.

Інтонаційно-синтаксичний рівень моделюється, по-перше, розміщенням пауз в рядку, по-друге, типами речень за метою висловлювання, по-третє, кількістю та якістю синтаксичних структур в СГ і, нарешті, повторами одного й того ж слова.

Розміщення пауз у рядку ми аналізуємо за допомогою процентів міжударних проміжків у кожному рядку кожної СГ окремо. В результаті одержуємо співвідношення пауз у І-й СГ та в кадансі. В аналізованих віршах процент міжударних проміжків у СГ різний, рівноваги немає ні в одному вірші, що є свідченням віддаленості кадансу від І-ї СГ.

Каданс найчастіше відрізняється від І-ї СГ й характером речень за метою висловлювання. Наприклад, у віршах «Днем за нашей стеной молчали...», «На вечере в честь Л. Толстого» каданс окличний, тоді як в І-й СГ окличних речень немає; у вірші «К чему бесцельно охранять...» питальна інтонація початкового речення І-ї строфи («К чему бесцельно охранять (Свои бывые вдохновенья?»), в яку входить сполучення «бывые вдохновенья», що утворює кільце (див.: 1, т. 1, с. 347), одержує вирішення в розповідному реченні кадансу, де повторюється кільцеве словосполучення.

Крім того, каданс може відрізнитись від І-ї СГ кількістю синтаксичних структур або їх якісним характером: у вірші «К чему бесцельно охранять...» в кадансі одне речення, у строфах І-ї СГ — по два; у вірші «В бездействии младом, в передраассветной лени...» у кадансі 5 речень, у строфах І-ї СГ — не більше 3; у вірші «Днем за нашей стеной молчали...» у кадансі складнопідрядне та просте речення, у строфах І-ї СГ — інша комбінація речень; у вірші «На вечере в честь Л. Толстого» у кадансі складнопідрядне речення, в І-й СГ складнопідрядних речень немає.

Нарешті, відокремленість кадансу на інтонаційному рівні створює повтор одного й того ж слова, наприклад, сполучника «и»:

И протекала ночь туманом сновидений.

И юность робкая с мечтами без числа.

И близится рассвет. И убегают тени.

И, Ясная, Ты с солнцем потекла [1, т. 1, с. 100].

Зауваження дослідників відносно статичності кільцевої форми (проте є зауваження й щодо випадків динамічності кільця у Блока [2]) не з'ясовують природи цієї композиційної форми.

Прийнято вважати, що кільцева композиція припускає повторення у фінальній строфі мінімум одного рядка початкової строфи. Але у Блока поряд з таким кільцем є чимало віршів, у яких кільцева будова лексично виражена не так повно. Це так зване тематичне кільце, при якому лексичний зв'язок початкової та кадансної строф знаходить вираження у вигляді повтору частини строфи, причому частини, що повторюються, ніде, крім цих строф, не зустрічаються. Найчастіше це повтор словосполучень, рідше — речень та окремих слів.

Зупинимось докладніше на аналізі тематичного кільця у Блока.

Повтор, створюючи кільце, може бути варіативним та неваріативним. Приклад неваріативного повтору:

І строфа

К чему бесцельно охранять
Свои **былые вдохновенья?**
Уже на всем годов печать,
Седых времен прикосновенье.

Каданс

И дале в сердце уходи
Ты, безнадежное стремленье,
Не отравляй и не буди
Меня, **былое входновенье**
[1, т. 1, с. 347].

При варіативному повторі в кадансі може поєднуватись нова тема, асоціативно пов'язана з темою І-ї строфи. Сюди слід віднести вірші, в яких ланки кільця співвідносяться повтором слів, наприклад, у вірші «Все бесконечней, все хрустальней...»: «печаль» — «печальной суеты», «печальные мечты».

При варіативному повторі у конструкції, що повторюється, в кадансі деякі слова можуть замінюватись, наприклад, у вірші «В бездействии младом, в передрассветной лени...» в І-й строфі — «Ложились мягко тени», в кадансі — «И убегают тени». При цьому в кадансі не повтор тем, а їх розвиток, що створюється рухом часу: в І-й строфі дієслова минулого часу («Душа парила», «Звезду нашла», «вечер был», «ложились тени», «Звезда ждала»), в кадансі поряд з минулим («потекла ночь..., юность») — теперішній час («близится рассвет», «убегают тени»), і цей теперішній теж стає минулим, бо автор — поза дією, а не усередині її:

И, Ясная, Ты с солнцем потекла.

Приклад 3:

І-а строфа

Я ждал под окнами в тени,
Готовый гибнуть и смеяться.

Каданс

И вот они — вдвоем — одни..
Он шепчет, жмет, целует руки...

Они ушли туда — одни —
Любить, мечтать и целоваться.

И замер я в моей тени,
Раздавлен тайной серой скуки
[1, т. 1, с. 521].

Тематично каданс — варіація І-ї строфи. Крім лексичного варіативного повтору («я ждал... в тени» — «замер я в моей тени», «они... одни» — «они — вдвоем — одни»), кільце часткового підтримується 4-м рядком І-ї строфи («любить, мечтать и целоваться») та 2-м рядком кадансу («Он шепчет, жмет, целует руки»): повтор створюється, поперше, повтором слова «целоваться», по-друге, трикратним повтором присудка в кожному з цих рядків («Ушли любить, мечтать и целоваться» — «шепчет, жмет, целует»).

Більш виразне кільце, що створюється повтором конструкції, у вірші «Везде — над лесом и над пашней...»:

І строфа

Везде — над лесом и над пашней
И на земле и на воде —
Такою близкой и вчерашней
Ты мне являешься — везде.

Каданс

И через годы, через воды,
И на кресте, и во хмелю,
Тебя, Дитя моей свободы,
Подруга Светлая, люблю

[1, т. 2, с. 335].

В цьому випадку кільце створюється повтором обставинних конструкцій: у І-й строфі — обставини місця, в кадансі — обставини часу та місця. Каданс не тільки тематично багатший за І-у строфу, але й убирає теми попередніх строф: І-а строфа підкреслює місце (Везде... Ты мне являешься — везде), ІІ-а строфа — позачасовість (Всегда пою — всегда певучий...), в кадансі ж зібрано все:

И через годы, через воды,
И на кресте и во хмелю...

— обставина часу
— обставина місця

Отже, тематично каданс як ланка кільця може:

1. Бути варіацією І-ї строфи [1, т. 2, с. 335; т. 1, с. 521 та інш.];
2. Розвивати нову тему, що асоціативно пов'язана з наявними [1, т. 1, 334, 521 та інш.].

Блоківський каданс як ланка тематичного кільця ближче до кільця І. Анненського, хоча в нього такий каданс являє собою асоціативне приєднання нової теми, а зв'язок з темами початкової строфи виявляється в повторі окремих слів або словосполучень (наприклад, «Бессонница ребенка», «Дымы»), у А. Фета, К. Бальмонта, А. Белого кільце більш чітке, традиційне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Б л о к А. Собр. соч. в 8 томах. М.— Л., ГИХЛ, 1960—1963.
2. Ж а р а в и н а Л. В. Кольцевые формы в лирике А. Блока.— Уч. зап. Ленинградского ун-та, № 355, вып. 76, 1971, с. 119—134.

ВОКАЛІЗМ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК БЕЛГОРОДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Унаслідок історичних умов українська людність із західної Полтавщини та різних районів Правобережжя (південна Київщина, Черкащина, частково Житомирщина і даліші західні райони України), з північних земель, зокрема з Наддесення, почала з першої половини XVII ст. особливо активно освоювати територію нинішньої Белгородщини, а також суміжні краї Воронежчини й Курщини. Переселенці осідали у межиріччі Сейму й Осколу, у верхів'ях Сіверського Дінця, Псла, Ворскли, Чорної Калитви, Тихої Сосни, навіть на лівому березі Дону до Хопра і Медведиці. До цього ж краю — у той же, приблизно, час — тяжили міграційні потоки з південноросійських земель [див., наприклад, 1, с. 1, 349].

Діалектолога, та й не тільки його, не може не приваблювати цей терен, бо досліджування говорів у наш час стало невід'ємною складовою частиною вивчення історії народу, історії тієї чи іншої мови, воно дає реальне уявлення про внутрішні мовні процеси, про зовнішні соціальні фактори, які визначають розвиток національних мов [4, с. 35—37; 7, с. 24—27], а якщо зважити, що саме тут (частина історичної Слобожанщини) пролягає значний відрізок північно-східної межі української мовно-етнічної території, важливість діалектологічного вивчення цієї місцевості зростає. Але, на жаль, якоюсь мірою це й досі актуальні столітньої давності слова К. Михальчука про те, що деякі райони (у тім числі й теперішня Белгородщина — А. С.) є *terra incognita* щодо особливостей мови [6, с. 477—478].

Однак останнім часом інтерес до вивчення народно-говірної мови цієї території пожвавився і наука має відомості (може, ще не повні) про українські говірки північно-східних районів, поза межами Української РСР. Із останніх робіт, що стосуються цих районів, заслуговують на увагу праці О. П. Акаткіної, О. М. Безкровного, Н. П. Гринкової, Г. В. Денисевича, Л. П. Комісарової, С. І. Коткова, Л. А. Лисиченко, В. І. Собінникової, Н. К. Соколової, Г. Т. Солонської та ін. [див. наприклад, 2; 3, с. 353—356; 5; 8, с. 101—102; 9 та ін.].

До того ж українські говірки Белгородщини, перебуваючи поза прямими впливами української літературної мови і сусідуючи з південновеликоруськими говорами, викликають значний інтерес у розв'язанні теоретичних питань, які стосуються контактування близькоспоріднених мовних систем. Слід відзначити складність механізму контактування саме тут, бо на цій території взаємодіють два типи українських говірок (південно-східний і північний) і кожен із них контактує з південноросійськими говорами і підлягає впливові російської літературної мови. Досліджувані українські говірки являють собою територіальні варіанти української національної мови, і південноросійські говірки також є частиною цілого, тобто частиною російської національної мови. Аналогічну ситуацію (тільки з російською говіркою в оточенні українських) описує, наприклад, дослідник Л. Ф. Ципцора: «... у даному разі ми спостерігаємо не просто контак-

тування споріднених діалектів, а, опосередковано, через діалекти, — контактування двох споріднених мовних систем: системи російської мови і системи української мови. Виходячи з цього, можна припустити, що виявлені при контактуванні даної ізольованої південноросійської говірки (у нас: говорів українського типу — А. С.) і правобережнополіських українських говорів (у нас: південноросійських говорів — А. С.) особливості і закономірності у тім чи іншій вигляді матимуть місце й у взаємодійній російської й української національних мов» [10, с. 17], що справедливе і для мовно-діалектної ситуації Белгородщини.

Що ж до плану чисто практичного, то результати діалектологічного обстеження цієї території можуть озброїти місцевих учителів-мовників у навчанні російської літературної мови, бо, як свідчать дані В. І. Собінникової і Г. В. Денисевича, по школах південних районів РРФСР кількість діалектних орфографічних помилок в учнівських роботах у середньому сягає 25—27%. Гадаємо, що значною мірою сюди належать і українізми, тобто орфографічні помилки, зумовлені впливом української діалектної стихії.

Ми протягом кількох років вивчали українські говірки Белгородщини і маємо певний діалектний матеріал із цієї території. Обстежено близько 40 населених пунктів (у 13-ти районах) Белгородської області і до 80 — прилеглої зони (Ворошиловградщина, Харківщина, Сумщина, райони Воронежської та Курської областей РРФСР). Відомості збиралися методом безпосереднього опитування інформаторів (чи бесіди з ними). Установлюючи типовість інформатора, враховували вік, стать, соціальну й мовну активність, час проживання у цьому середовищі і т. ін. У багатьох пунктах зроблено магнітофонні записи. Наше найближче завдання — вивчити, крім українських, також і говірки російської мови, що безпосередньо контактують із досліджуваними говорами українського типу.

У даній статті характеризується вокалізм українських говірок Белгородщини. Маємо на меті з'ясувати типові риси системи голосних у синхронному плані з екскурсами у її минуле, «фонемний інвентар», тобто склад голосних фонем, їх варіанти, позиційні зміни, співвіднесеність зіставних ознак у досліджуваних говірках і решти однотипних говорів української мови, встановити, наскільки дані говірки зберегли органічні риси українського мовного типу, відзначити взаємодію діалектних систем цієї території.

Белгородські говірки південно-східного українського типу (за свідченнями нами в усіх 13-ти обстежених районах) фонетичною системою, зокрема складом голосних, мало чим різняться від середньонаддніпрянських говорів, які лягли в основу сучасної української літературної (загальнонародної) мови, адже вони генетично з ними пов'язані, бо органічно входять до складу слобожанських говірок, у формуванні яких визначальна роль належала Середній Наддніпрянщині.

Північні ж говірки (більш-менш детально ми обстежили кілька населених пунктів в Олексіївському районі) характеризуються значною специфікою. І хоча їх північноукраїнська система здавна зазна-

вала нівеляційного впливу південних говорів, однак вони мають доволі виразних рис, щоб кваліфікувати їх як північний тип.

Переходимо безпосередньо до характеристики вокалізму досліджуваних говорів.

Наголошена і ненаголошена фонема *а* в українських говірках Белгородського краю реалізується майже так, як у більшості говорів української мови і в літературній мові, голосним *а* заднього ряду низького піднесення:

приїждк'а'лут', *розгл'а'дини* (Коз.)^{*}; *ст^аерн'а'*, *бага'тий* (Гол.); *жа'ба*, *сва'їба* (В. Хал.); *каза'ї*^у, *наг^уоду'ї* (Б. Час.); *ба'т'ко*, *ча'сто* (Богд.); *по'лазки* (Ол.).

Позиційні вияви фонем *а*. Після м'яких приголосних, а надто між м'якими, та після *я* тяжить до переднього ряду (хоч, як правило, не досягає його), як і в більшості південно-східних і північних діалектів:

буд'а'к, *бол'а'чка* (Д. Часн.); *стожа'т'*, *д'а'куват'* (Б. Лоз.); *д'а'д'ко*, *божазки'ї* (Г.); *т'агну'ти*, *л'ака'т'*, *л'а'л'ка* (Морк.).

Слово «*уп'я'т'*» у цих говірках представлене двома рівноправними варіантами — *уп'є'т'* — *уп'я'т'*:

і уп'є'т' за *ри'бу* *гро'ши* (М.-Уд.); *уп'я'т'* *бориш'* (Бор.); *верт'а' — їц'а' уп'є'т'* до *її'ї* (Д. Часн.); *приї'хали уп'я'т'* (Б. Часн.).

Майже всі говори досліджуваної території зберігають у ненаголошених позиціях протиставлення *а*:*о*, себто майже не знають «акання» — зближення у вимові ненаголошеного *о* з *а*:

мо'я, *роби'ю* (Ан.); *стожа'т'*, *пло'ха*, *с'іно* (М.); *вода'*, *Москва'*, *зор'а'* (К.); *вона'*, *тра'ктор*, *оди'н*, *гол'о'дний* (Біл.).

Але в окремих населених пунктах «акання» — доволі поширене явище, і хоча не має чіткого системного характеру (бо існує разом із «окаючою» вимовою), як нам здається, прогресує:

гал'ада', *ахо'та*, *хара'ше'* (В. Хал.); *ход'а'їм*, *ра'л'о'* (Бехт.); *вада'*, *гаро'х* (Р.); *ху'тар*, *даро'жка* (М.-Уд.); *агр'і'х*, *са'їс'і'м*, *д'о'гат'* (Ст. Х.).

Очевидно, у цьому виявляється вплив російської літературної мови й акаючих південноросійських говірок. Ось приклади з говірки російського села Руської Матрьонки, територіально близького до с. Мухо-Удерівки (їх розділяє лише залізниця):

ма'я, *раб'і'ла*, *ад'і'нац'ат'*, *сваго'*, *кавал'е*, *захат'е'л* (Р. Мат.).

Для всіх белгородських говірок українського типу характерне явище, що його деякі дослідники (А. Кримський та ін.) визначають як «вокальну гармонію»:

бага'тий, *гар'а'чий*, *хал'а'ва*, *кач'а'н* (Бор., К. Яр., Реп. й ін.); *гара'з(д)*, *кажа'н*, *хаз'а'їн* (Вол., Наг., М. та ін.).

Форми — *сал'да'т*, *мана'х*, *пага'но* — виразні південновеликорусизми.

* Розшифрування умовних скорочень назв населених пунктів дивись у кінці статті.

Іноді має місце і зворотне явище — *о* на місці етимологічного *а* (як вияв морфологічної асиміляції, а в окремих випадках, можливо, і як гіперизм):

опте^ака, ока^ац'їа, опети^ат, ол'ба^ан'їа (Албанія) (Реп., К. й ін.); *обсол'у^атно, огроно^ам, копита^ал* (М., Б., Шар. й ін.).

Артикуляторно-акустична характеристика фонему *о* в літературній мові, середньонадніпрянських і слобожанських говорах така: голосний заднього ряду, середнього підняття, помірної лабіалізації. Такі ж параметри має основний вияв цієї фонему у говірках досліджуваної території:

багно^о, сл'о^ози, соха^о (Голоф., К., Б. й ін.); *о^окун', мо^орква, о^ос'ін', найшо^оў, ро^осин, пол^ои^он', об'їд^о* (Клим., Ор., Об. й ін.).

Позиційні вияви фонему *о*. В описуваних говірках південно-східного типу відзначається так зване помірне укання. У ненаголошеній позиції *о* перед складом із наголошеними чи побічнонаголошеними *у, і* (високого підняття) наближається до звукоряду *у*, хоча спостерігається й ослаблена форма цього явища, зумовлена, напевно, впливом північноукраїнських чи південновеликоруських говірок, а також російської літературної вимови:

зузу^ол'а, сл'и^увоу^у (Кр.); *чол'ов'їк, тоб'ї^у* (Б.); *нагоду^уї, зозу^ул'а* (Богд.); *гол'убка, зузу^ол'а* (Каз., Казн.); *гол'убка, погоду^уї* (Б. Часн.); *поб'їг^у, об'їд^у* (К.) тощо.

Щодо функціональної навантаженості ця фонема значно відрізняється у говірках північного типу від *о* в південних говірках і в українській літературній мові. Річ у тім, що у белгородських, як і інших, північноукраїнського типу говірках, зберігається *о* (<*о*) закритих ненаголошених складів (часом і під наголосом), тоді як у говірках південного типу цієї ж території у такій позиції майже послідовно виступає *і*.

Говірки північного типу:

глу^ухоўка, іл'оўка (Ілівка), *ра^адос'т', ста^арос'т', л'ої* (Б. Часн.); *ху^утор, одл'и^ага, одв'ї^уў, доро^г* (Д. Часн.); *поўтора^а, поро^г* (М.-Уд.).

Порівняймо у говірках південно-східного типу:

воўк'їу жар, р'їу^ач'ак, дом'їу^ака (Коз., Гол., Стан., Олекс.), *ч'об'їт, в'їдк'їл'а, п'їдспри^збоу, год'їу^ь, в'їт:и* (Бор., Кр. й ін.); *од':їл'и^ити, хар'коў* (Ольш.); *воїна^а, ста^арос'т'* (Реп. й ін.).

Не буде помилкою сказати, що розширення функцій фонему *о* у наголошеній позиції підтримується впливом російської мови. Зокрема, слід зазначити, що у більшості говірок південно-східного типу перехід *о* в *і* у закритих складах непослідовний — поряд з *і* маємо *о* в таких випадках, як:

гор, коз; нор, сох (соха), *лоз, соў, петроў^аїна, л'воў^аїна, боро^д, доро^г, гол'оў, сторо^н, боро^н* (Ст. Х., Об., Біл., Різн., Шар., Чер., Кр., Лоз. й ін.).

Фонема *у*. Нашим говорам властива фонема *у* з такими ж характеристиками, як і в українській літературній мові — заднього ряду, високого підняття, із значним ступенем лабіалізації:

у'пр'аж, гу'си, кл'уч', ду'ї, б'ут', ко'жу'х, (Кр., Б., Бор. й ін.); *узд'р'ї'ї, куп'ї'л'а, ск'лада'їут'* (Реп., Д. Часн., Різн. й ін.).

У говірках північного типу фонема *у* має дещо ширший функціональний простір, бо інколи виступає замість *о* у новозакритих наголошених (на місці спрощеного дифтонгоїда) чи ненаголошених складах. Часто трапляється *у* й у применнику — префіксі *пуд* (очевидно не без впливу попереднього губного): *(в)ун, пл'о'скун', пудкреп'ї'лис'а; пуд р'ї'чку, пуд карто'хами, пудмива'їмо, не пудн'ї'меш* (М.-Уд., Д. Часн., Б. Часн.).

Фонеми-дифтонгоїди. Вокалізм белгородських говірок північноукраїнського типу зберігає ряд істотних ознак, і одна з найхарактерніших — опозиція — напівлабіалізований голосний неоднорідної артикуляції *уи* (в основному з *о*) у наголошеному новозакритому складі: *о* ненаголошений (у відкритому чи закритому складі). У наших говірках функціонує висхідний напівлабіалізований дифтонгоїд (з інтенсивнішою артикуляцією у нижчому піднесенні). Засвідчений він поки що у говірках трьох населених пунктів Олексіївського району: *в'уин, в'уиз, м'уїї, хв'уист, р'уїдна, скр'уиз', тв'уїї, б'уїл'ше, п'уїдсвинок, на жив'уїт, п'уїдемте* (М.-Уд., Б. Часн., Д. Часн.).

За аналогією — у ненаголошених позиціях:

пра'онук'уїї, к'їл'о'метр'уїї (Б. Часн., Д. Часн.).

Треба сказати, що ця фонема трапляється не часто, переважно у мовленні літніх людей, і для існування її потрібні спеціальні умови — консонантне оточення (особливо сприятливим для них є сусідство губних). Відносно ж найвиразніше звучать вони у словах (за наявності всіх інших умов), на які падає логічний наголос або якщо у фразі складаються омонімічні утворення, наприклад:

вона' бул'а', як р'уїдна ма'ти; і м'уїї ч'об'їт миї.

У вокалізмі північноукраїнських говірок можна простежити нелабіалізований голосний неоднорідного творення, переднього ряду, висхідний — *'е* (< *ѣ* і зрідка *е*). Але ця фонема ще «рідкісніша» за *уи*:

а) під наголосом:

д'їед, із п'їе'їч'к'ї, тад'їе', на стерн'їе';

б) ненаголошена позиція:

по ко'п'їе понаї'їа'зуїмо (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.).

Слід зауважити, що голосні неоднорідного творення цих говірок виявляють чітку тенденцію до спрощення. І найчастіше на місці очікуваного *уи* (< *о*) маємо *и* (здебільшого), *у, ї, і, о*, а на місці *'е* (< *ѣ, е*) звучить *ї* або *'е*. Безперечно, що *ї* (< *о, ѣ, е*) у говірках північноукраїнського типу з'явилося не без впливу поширеніших на Белгородщині говірок південно-східного типу, а *о* (< *о*), *'е* (< *ѣ, е*) підтримується відповідною тенденцією південновеликоруських говірок

чи російської літературної мови. Усе це разом узятє зумовило доволі строкату картину «субститутів», яка виявляється при масовому обстеженні мовлян:

двир, *с'у нич*; *вун*, *рї'дн(ї)*; *но'ч:у*; *воз*; *м'ї*; *хор'ї'їка*; *д'ї'лат'*, *до земл'ї*, *у гр'аз'ї*; *б'єдн(ї)*, *д'єд*; *сел'мі*, *крє'пко*; *с'їм*, *ж'ї'нка*; *яч'мен'*, *на п'є'чк'ї* (Д. Часн., Б. Часн., М.-Уд.).

Фонема *е*. Щодо артикуляторно-акустичних характеристик — це звук у досліджуваних говірках Белгородщини такий же, як і в літературній мові чи більшості українських говорів: голосний переднього ряду, положення язика середнє сильно обнижене. Специфіка виявляється у функціонуванні, й особливо це стосується говірок північноукраїнського типу. Наприклад, у наголошеній і ненаголошеній позиціях *е* часто заступає *і* (<*е*, *ѣ*) (див. про це і вище): *шєс'т'*, *пиднав'є'с*, *с'ємдєс'ат*; *семна'ц':ат'*, *беда'*, *бє'седа*, *їєздо'виї* (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.).

У лексичних запозиченнях з російської мови типу *б'є'лка*, *п'є'шка* тощо нерідко *е* маємо і в південноукраїнських говірках.

Спорадично *е* ненаголошене виступає на місці давнього *е* носового (*є*):

кол'о'дєз' (Ольш.); *пал'мет'* (Вол.); *пал'мети*, *пєд:єс'ат'* (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.); *дє'вет'* (Вол., Р.).

У південно-східних говірках цієї території ненаголошені *е*, *и* у вимові взаємозближуються, у багатьох позиціях зливаються в одному звучанні («нейтралізуються») і послідовно підлягають вокальній гармонії — *е* (*е*) перед *а* (*а*), *є* (*є*); *и* (*и*) перед *ї* (*ї*), *ї* (*ї*): *цє'га'нка*, *оджє'ла'*, *оч'єрє'т*, *дєше'виї*, *л'єцє'* (обличчя), *сиди'ш*, *мин'ї'* (алеґричне *мін'ї'*), *нєсу'*, *бир'ї'т'*, *нар'адж'ї'н'ї*, *нив'ї'стка* (Б. Богд., Бор., Реп., Кр., М. й ін.).

Говірки ж північного типу здебільшого характеризуються чіткістю ненаголошених *е*, *и*, зберігають їх фонемне розрізнювання:

одина'кови(ї), *розира'л'и*, *хрєшч'є'на*, *л'исє'н'ки(ї)*, *с'ї'меник*, *осни'ї'ни'ца*, *тел'у'шка*, *пєтру'*, *хрєс'ц'ї'* (Д. Часн., Б. Часн., М.-Уд.).

Фонема *и*. В українських говірках південно-східного і почасти північного типів фонема *и* засвідчується такою, якою вона є у загальнонародній українській мові. Це — голосний переднього ряду, напружений, положення язика високе обнижене (або сильно обнижене):

тин, *ч'истий*, *кол'и'*, *син*, *хитрий*, *бл'иск*, *гл'ухий*, *grim'ї'т'*, *го'ри*, *но'ги*, *кирпич'у'* (Богд., Г., Кр., Б., М., Реп., Бор. та ін.); *иш'ла*, *пи'шн(ї)*, *зайби'л'шки*, *бл'о'хи*, *дру'гий*, *мал'ти* (Д. Часн., Б. Часн., М.-Уд.).

У ненаголошеній позиції (говірки південно-східного типу) *и*, як уже зазначалося, зближується з *є* і, здебільшого, зливається з ним в одному звукові, ближчому до *є* чи до *и* залежно від якості наступного голосного.

Ми поділяємо думку деяких дослідників [див., наприклад, 9, с. 13], що північні говірки якоюсь мірою вирівнюють характерні їм вужчі

варіанти *и* (*и*) за південним (південно-східним) зразком. Але частина колишніх «північан» (наприклад, в Олексіївському районі) послідовно зберігає звужену вимову голосного *и*. Особливо це виразно відмічаємо у сполуках *гі, кі, хі* та після губних: *х'ітра, бл'ох'і, перек'інула, жонк'і, трах'імоуна, трошк'і, но'гі, ду'гі, в'ісипем, в'іс'іт' (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.)*.

Функціональна значимість фонем *и* у цих говірках помітно більша проти південно-східних, бо *и* тут часто виступає як результат монофтонгізації голосного неоднорідного творення (<*о*) у новозакритих наголошених складах (див. про це вище), у прийменникові — префіксові *під*, у сполучникові, частці чи префіксові *ні*: *пид бик, за'йби'л'шк'і; зано'зій нема'; ни пидн'і'меш, як пидс'ігне', ни'я'ки(ї), нику'ди (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд.)*.

Засвідчується *и* у говірках обох типів і як початковий у деяких словах: *и'нч'ій, и'стик: ир'жа, искра', инди'к, ина'ч'е (Б. Часн., Д. Часн., М.-Уд., Кр., Ор., Гол., Б., Богд., К. та ін.)*.

Фонема *і*. Ця фонема, що у типовій вимові є голосним переднього ряду, напруженим, високого підняття, відрізняється від загальнонародної, як і більшість інших у досліджуваних говорах, функціональною навантаженістю. Це стосується насамперед говірок північно-українського типу, де є голосні неоднорідного творення чи їх релікти (<*о, е, ь*). Тут сфера її функціонування значно вужча, бо відповідно до *і* південних говорів маємо *ъи, и, у, ъ, о, 'е, 'е:*

в'из, д'і'ед, п'і'еч', бил'ш, пл'оскун', р'ю'дна, д'ейч'а'та (про це див. вище).

Та у мовленні значної частини носіїв говірки цього типу колишні дифтонгоїди спростилися на користь *і* [<'е (<ь, е), *ъи* (<*о*)], що зумовило відносне розширення функціонального поля фонем *і*:

д'і'ло, д'і'ти, д'ід; по вод'і'; на д'іда'х, хл'ібе'ц', м'іше'ч'ак; яч'м'і'н', ш'іс'і'т'; бат'і'г, в'із, к'іп (М.-Уд., Б. Часн., Д. Часн.).

Якщо у північноукраїнських говірках у рефлексії *о, е, ь* основне значення в діяхронічному плані мав наголос, то у південно-східних вирішальну роль в історичному розвитку цих звуків відігравала закритість — відкритість складу. Південноукраїнські белгородські говірки щодо цього виявляють майже цілковиту однастайність із більшістю говірок української мови.

Усе ж регулярність чергування *о, е* (відкритого складу) з *і* (закритого) у цих говірках у теперішньому їх стані дещо порушується дією аналогії, вирівнюванням основ, різноманітними інноваціями, підтримуваними російською мовою (літературною чи діалектною), північно-українським впливом. Наприклад:

л'ій — л'о'ју, бл'іх — бл'о'хи, в'ін — вони'; мака'р'і'йна; в'і'т:и, в'ідкри'ї; ш'іс'і'т' — шест'і, ка'м'ін' — ка'мен'у тощо; але: тро'шки, но'ч':у; си'л'ороуна, ти'х'оноуна, т'о'тка, пл'о'тка (К. Яр., К., Бор., Ст. Х., Чер., М., Реп., Бехт., Різн., Шар. та ін.).

Отже, на основі розглянутого лише матеріалу вокалізму українських говірок Белгородщини можна зробити висновок про збере-

ження (в основному) їх українського типу, що вони можуть дати цінний матеріал для російської й української діалектології та історії цих двох мов.

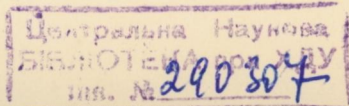
Діалектна ситуація, що склалася на території Белгородщини, викликає інтерес і в плані науково-методичному ще й складністю механізму міжмовного і міждіалектного контактування, що уже саме собою привертає увагу, до того ж у його особливостях повинен орієнтуватися й учитель-мовник, що працює у цьому діалектному середовищі, а в пригоді йому можуть стати такого типу дослідження.

Умовні скорочення назв населених пунктів:

Борисівський р-н: Гол.-Головчине, Коз.—Козинка; Валуйський р-н: Б.—Бірки, Вол.—Волоконівка, Голоф.—Голофіївка, Каз.—Казинка, Казн.—Казначіївка, М.—Мандрове; Вейделівський р-н: Клим.—Клименки, Наг.—Нагільна; Волоконівський р-н: Ст.Х.—Старий Хутір; Корочанський р-н: Ан.—Аннівка, Бехт.—Бехтіївка, В. Хал.—Велика Халань, Олекс.—Олексіївка, Різн.—Різникове; Новооскільський р-н: Богд.—Богданівка, Г.—Голубине, Ольш.—Ольшанка, Шар.—Шарапівка; Олексіївський р-н: Б. Часн.—Ближнє Часношнє, Д. Часн.—Дальнє Часношнє, Кр.—Красне, М.-Уд.—Мухо-Удерівка, Р. Мат.—Руськ. Матрьонка; Ровенківський р-н: Лоз.—Лозна; Рокитянський р-н: Бор.—Бориспілья, К. Яр.—Красна Яруга, Реп.—Реп'яхівка; Старооскільський р-н: К.—Козачок, Об.—Обухівка; Чернянський р-н: Морк.—Морковине, Ор.—Орлик, Стан.—Станове, Чер.—Чернянка; Шебекинський р-н: Біл.—Білянка, Р.—Ржевка; Яковлівський р-н: Ол.—Олексіївка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887, с. 349.
2. Гринкова Н. П. Воронежские диалекты.— В кн.: «Ученые записки Ленинградского госпединститута», т. 14, 1957.
3. Денисевич Г. В. Лексичні українізми в південноросійських курських говірках.— У зб.: Праці XII Республіканської діалектологічної наради. К., «Наук. думка», 1971, с. 353—356.
4. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ужгород, 1966, с. 35—37.
5. Лисиченко Л. А. Особенности говоров восточных районов (Купянского и Двуречанского) Харьковской области. Автореф. канд. дис., Х, 1955. 15 с.
6. Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. СПб., 1872, т. VII, с. 477—478.
7. Русская диалектология. М., «Наука», 1965, с. 24—27.
8. Собинов В. И. Говор Русской Матренки, Алексеевского района, Белгородской области.— В сб.: «Труды Воронежского государственного университета», т. 42, вып. 3, Воронеж, 1955, с. 101—102.
9. Солонская Г. Т. Украинские говоры Воронежской области. Автореф. канд. дис., Х., 1967. 26 с.
10. Ципцюра Л. Ф. Гласные и согласные изолированного русского говора с. Красиловки Киевской области Украинской ССР. Автореф. канд. дис., К., 1969. 17 с.

З М І С Т

Літературознавство

В. М. Б о я н о в и ч. Драматична поема Павла Тичини «Шевченко й Чер- нишевський» (Деякі спостереження над поетикою)	3
В. А. Л о б а н о в. Образ мемуариста у літературних портретах О. М. Горь- кого	10
К. С. О с и п о в а. «Новий літописець» (До питання про принципи зобра- ження людини)	16

Питання художнього перекладу

В. О. Д о р о ш е н к о. Лірика А. Куляшова 30-х — початку 40-х років в українських перекладах	24
Ф. Й. Л у ц ь к а. Про форми співробітництва поета-перекладача із вче- ними-філологами. (З досвіду роботи О. О. Фета над перекладами римської поезії)	31
О. Д. П а н ч е н к о. Сатиричні поезії Т. Шевченка у перекладі А. Ку- релли * * * * *	37

Мовознавство

Т. Д. У ч и т е л ь. Про кількісний аналіз порядку компонентів у складно- підрядному реченні	44
Н. Л. К л и м е н к о. Деякі способи вираження значення невизначено-ве- ликої кількості в сучасній російській мові	48
Т. І. С о к о л о в а. Парадигматичні та синтагматичні зв'язки іменників з конкретно семантикою. (На матеріалі ЛСГ із значенням «керівник» в суч- асній російській літературній мові)	53
В. М. Ш е в е л е в. Вільні синтаксичні зв'язки неперехідних дієслів у на- уковому мовленні	57
А. А. К а л и н и ч е н к о. До питання про роль контексту у відгадуванні незнайомого слова	63
Є. М. Т к а ч е н к о. Деякі особливості кільцевої композиції віршів О. Бло- ка з сполучником «и» в кадансі	69
А. А. С а г а р о в с ь к и й. Вокалізм українських говірок Белгородської області * * * * *	73

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

№ 140

Некоторые проблемы драматургии и поэзии

(на украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»

Издательство при Харьковском государственном университете

Редактор А. Х. Балабуха

Художній редактор А. С. Романова

Технічний редактор Л. Ю. Мокроусова

Коректор Г. В. Євлахова

Передаю до складання 21/XI 1975 р. Підписано до друку 7/IV 1976 р. Формат 60×90¹/₁₆.
Папір друкарський № 1. Умовн. друк. арк. 5. Обл.-вид. арк. 5,9. Тираж 1000. Замовлення 5-524.
БЦ 50101. Ціна 37 коп.

Видавництво Видавничого об'єднання «Вища школа»
при Харківському державному університеті.
310003, Харків, 3, Університетська, 16.

Надруковано з матриць книжкової фабрики ім. М. В. Фрунзе в Харківській міській друкарні
№ 16 Обласного управління у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі. 310003,
Харків, 3, Університетська, 16. Зам. 887.